

তৃতীয় অধ্যায়

হিন্দী চুটিগল্প আৰু প্ৰেমচন্দ

৩.১. ভূমিকা :

হিন্দী সাহিত্যত চুটিগল্পৰ জন্ম হয় বিংশ শতিকাৰ প্ৰথম দুটা দশকত। কোনো এজন লেখকৰ এটা নিৰ্দিষ্ট গল্পৰে হিন্দী চুটিগল্পৰ আৰম্ভ হোৱা নাছিল। *সৰস্বতী* পত্ৰিকাত প্ৰকাশ পোৱা কিশোৰীলাল গোস্বামীৰ *ইন্দুমতী* নামৰ গল্পটোৰে আৰম্ভ হোৱা গল্পৰ প্ৰবাহ বৃন্দাবনলাল বৰ্মা, জয়শংকৰ প্ৰসাদ, ৰাধিকা ৰমণ প্ৰসাদ সিংহ, চতুৰসেন শাস্ত্ৰী, বিশ্বম্ভৰ নাথ *কৌশিক* আৰু চন্দ্ৰধৰ শৰ্মা *গুণেশ্বৰী* আদিৰ অৱদানেৰে পুষ্ট হয় যদিও আধুনিক চুটিগল্পৰ লক্ষণ এইবোৰ গল্পত প্ৰকাশ পোৱা নাছিল। ১৯১৫ চনত *সৰস্বতী* পত্ৰিকাত প্ৰেমচন্দৰ প্ৰথম গল্প *সৌত* প্ৰকাশ পায়। *সৌত* গল্পটোত আধুনিক চুটিগল্পৰ কেইবাটাও লক্ষণ ফুটি উঠে আৰু তেতিয়াৰ পৰাহে হিন্দী চুটিগল্পৰ প্ৰকৃত প্ৰবাহ আৰম্ভ হয়। হিন্দী চুটিগল্পই প্ৰেমচন্দৰ হাততে প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰে। প্ৰেমচন্দৰ সময়ৰ পৰা বৰ্তমানলৈ হিন্দী চুটিগল্পই *দ্বিবেদীযুগ*, *ছায়াবাদ যুগ*, *ছায়াবাদোত্তৰ যুগ*, *নয়ী কহানী*, *সচেতন কহানী* আদি ভালেমান স্তৰ অতিক্ৰম কৰে। বৰ্তমান এই বিধাটোৱে কেৱল ভাৰতবৰ্ষতে জনপ্ৰিয় হৈ নাথাকি আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় প্ৰেক্ষাপটতো খ্যাতি অৰ্জন কৰিছে। হিন্দী চুটিগল্পৰ প্ৰতিষ্ঠা আৰু বিকাশৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰেমচন্দৰ চুটিগল্পই গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছে।

৩.২. প্ৰেমচন্দৰ চুটিগল্প :

প্ৰেমচন্দ হিন্দী গল্প সাহিত্যৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ গল্পকাৰসকলৰ অন্যতম। হিন্দী গল্প সাহিত্যৰ আৰম্ভণিতে আগমন ঘটা এইগৰাকী প্ৰতিভাৱান গল্পকাৰে হিন্দী গল্প সাহিত্যৰ উল্লেখযোগ্য

পৰিৱৰ্তন সাধন কৰে। গল্পকাৰ ৰূপে তেওঁ প্ৰথমে উৰ্দু সাহিত্য জগততহে আত্ম প্ৰকাশ কৰিছিল। ১৯০৭ চনৰ পৰা ১৯১৭ চনলৈ তেওঁ উৰ্দুত প্ৰায় ১৭৮টা গল্প ৰচনা কৰে।^১ সেই সময়ত তেওঁ নবাব ৰায় নামেৰেহে সাহিত্য জগতত প্ৰবেশ কৰিছিল। ১৯১৬ চনত হিন্দী গল্প সাহিত্যৰ এগৰাকী যুগান্তকাৰী গল্পকাৰ ৰূপে প্ৰেমচন্দৰ অভিষেক ঘটে। আৰু হিন্দী গল্পৰ প্ৰকৃত বিকাশ প্ৰেমচন্দৰ হাততে হয়।^২

১৯১৬ চনৰ জুন মাহত সৰস্বতী পত্ৰিকাত প্ৰেমচন্দৰ গল্প ‘পঞ্চ পৰমেশ্বৰ’ প্ৰকাশ হয়। এই গল্পটোৱে তেওঁক হিন্দী সাহিত্য জগতত প্ৰভুত খ্যাতি আৰু জনপ্ৰিয়তা প্ৰদান কৰে যদিও পণ্ডিতসকলে ১৯১৫ চনত ‘সৰস্বতী পত্ৰিকা’ত প্ৰকাশ হোৱা গল্প ‘সৌত’কহে প্ৰেমচন্দৰ হিন্দী ভাষাত প্ৰকাশিত প্ৰথম গল্প বুলি স্বীকাৰ কৰে।^৩

প্ৰেমচন্দ এগৰাকী সমাজ সচেতন আদৰ্শবাদী গল্পকাৰ আছিল। হিন্দী গল্প সাহিত্যত তেওঁ এটা নতুন ধাৰাৰ সৃষ্টি কৰিছিল। তেওঁ প্ৰথমে সমাজ সংস্কাৰক উদ্দেশ্য ৰূপে লৈ গল্প ৰচনা কৰিছিল। সেই সময়ৰ তেওঁৰ গল্পসমূহ আছিল ব্যঙ্গ প্ৰধান আৰু আদৰ্শাত্মক। আৰম্ভণিৰ গল্পবোৰত আদৰ্শৰ ৰূপায়ণকে মুখ্য স্থান দিছিল যদিও পৰৱৰ্তী সময়ৰ গল্পসমূহত তেওঁ কেৱল আদৰ্শকে ৰূপায়ণ কৰা নাই। আদৰ্শ আৰু বাস্তৱৰ সমন্বয়েৰে পৰৱৰ্তী সময়ত তেওঁৰ গল্পসমূহ উজ্বল হৈ উঠিছে।

সমাজ সংস্কাৰমূলক গল্প ৰচনাৰ লগে লগে প্ৰেমচন্দে মনোবিজ্ঞানৰ ওপৰতো গুৰুত্ব প্ৰদান কৰে। পৰৱৰ্তী সময়ত তেওঁ মধ্যবিত্ত আৰু উচ্চ শ্ৰেণীৰ লোকৰ আধ্যাত্মিক, মানসিক আৰু আৰ্থিক সংঘৰ্ষৰ যথাযথ চিত্ৰ উপস্থাপন কৰিবলৈ লয়।

প্ৰেমচন্দৰ গল্প ৰচনাৰ অতিশয় প্ৰিয় ক্ষেত্ৰ আছিল গাঁও। প্ৰেমচন্দে ভাৰতীয় সমাজৰ প্ৰকৃত প্ৰতিচ্ছবি ভাৰতীয় গাঁও আৰু ভাৰতীয় কৃষকৰ মাজত দেখিবলৈ পাইছিল। সেয়ে তেওঁৰ গল্পত ভাৰতীয় গাঁও আৰু কৃষক জীৱনৰ প্ৰকৃত প্ৰতিচ্ছবি দেখিবলৈ পোৱা যায়।

৩.৩ প্ৰেমচন্দৰ গল্প সংকলন :

প্ৰেমচন্দৰ প্ৰকাশিত হিন্দী গল্পৰ সংখ্যা প্ৰায় তিনিশ। অৱশ্যে প্ৰেমচন্দৰ গল্পৰ সংখ্যা সম্বন্ধে পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতানৈক্য দেখা যায়। পণ্ডিত নন্দদুলাৰে বাজপেয়ীয়ে প্ৰেমচন্দৰ হিন্দী গল্পৰ সংখ্যা তিনিশ বুলি কৈছে। ড° বামৰতন ভাটনাগৰে তেওঁৰ গল্পৰ সংখ্যা আটেশৰ পৰা তিনিশ বুলি মন্তব্য কৰে। ডাঃ ইন্দ্ৰনাথ মদানে আকৌ প্ৰেমচন্দৰ গল্পৰ সংখ্যা দুশ পঞ্চাশটা বুলিহে মতপোষণ কৰে। কিন্তু অমৃত বায়ে দুশ ছাব্বিশটা গল্পৰ এখন সূচী প্ৰস্তুত কৰি উলিয়াইছে।^৪

প্ৰেমচন্দৰ জীৱন কালত প্ৰকাশিত তেওঁৰ গল্প সংগ্ৰহসমূহ হ'ল :

- | | |
|---------------------------------------|--|
| ১। সপ্ত সৰোজ (১৯১৭) | ২। নৱনিধি (১৯১৮) |
| ৩। প্ৰেম-পূৰ্ণিমা (১৯১৯) | ৪। প্ৰেম-পচীসী (১৯২৪) |
| ৫। প্ৰেম প্ৰসূন (১৯২৪) | ৫। প্ৰেম-প্ৰমোদ (১৯২৬) |
| ৭। প্ৰেম-প্ৰতিমা (১৯২৬) | ৮। প্ৰেম-দ্বাদশী (১৯২৬) |
| ৯। প্ৰেম-তীৰ্থ (১৯২৯) | ১০। প্ৰেম-প্ৰতিজ্ঞা (১৯২৯) |
| ১১। প্ৰেম-চতুৰ্থী (১৯২৯) | ১২। অগ্নিসমাধি তথা অন্য কহানিয়াঁ (১৯২৯) |
| ১৩। পাঁচ ফুল (১৯২৯) | ১৪। সপ্ত সুমন (১৯৩০) |
| ১৫। প্ৰেম-পঞ্চমী (১৯৩০) | ১৬। সমৰযাত্ৰা অউৰ অন্য কহানিয়াঁ (১৯৩২) |
| ১৭। প্ৰেৰণা অউৰ অন্য কহানিয়াঁ (১৯৩৪) | |
| ১৮। পঞ্চ প্ৰসূন (১৯৩৫) | ১৯। নৱজীৱন (১৯৩৫) |

প্ৰেম সৰোৱৰ, প্ৰেম কুঞ্জ, প্ৰেম গংগা তথা প্ৰেমলোক নামৰ চাৰিখন গল্প সংগ্ৰহৰ

সম্বন্ধে পোৱা নাযায়।^৫

পৰৱৰ্তী সময়ত প্ৰেমচন্দৰ সমগ্ৰ গল্প আঠটা খণ্ডত সুশৃংখলিত আৰু জনপ্ৰিয় ৰূপত মানসবোৰৰ নামেৰে সংকলিত হয়। মানসবোৰৰ প্ৰথম দুটা খণ্ড তেওঁৰ জীৱন কালতে প্ৰকাশ হয়। বাকী ছটা খণ্ড শ্ৰীপত ৰায়ৰ দ্বাৰা পৰৱৰ্তী সময়ত প্ৰকাশ কৰা হয়।^৬

মানসবোৰৰ প্ৰতিটো খণ্ডত প্ৰকাশিত গল্পৰ সংখ্যা এনেধৰণৰ —

মানসবোৰৰ, ভাগ-১ — ২৭ টা গল্প।

মানসবোৰৰ, ভাগ-২ — ২৬ টা গল্প।

মানসবোৰৰ, ভাগ-৩ — ৩২ টা গল্প।

মানসবোৰৰ, ভাগ-৪ — ২০ টা গল্প।

মানসবোৰৰ, ভাগ-৫ — ২৪ টা গল্প।

মানসবোৰৰ, ভাগ-৬ — ২০ টা গল্প।

মানসবোৰৰ, ভাগ-৭ — ২৩ টা গল্প।

মানসবোৰৰ, ভাগ-৮ — ৩১ টা গল্প।

মানসবোৰৰত সংকলিত এই দুশ তিনিটা গল্পৰ বাহিৰে আৰু চৈধ্যটা গল্পৰ এটা সংকলন কফন নামৰ গল্প সংগ্ৰহ এখনত সংকলিত হৈছে। ড° শীল গুপ্তাই মানসবোৰৰত সংকলিত নোহোৱা কিছু আন হিন্দী পত্ৰ-পত্ৰিকাত প্ৰকাশ পোৱা আৰু বাৰটা গল্পৰ এখন সূচী প্ৰস্তুত কৰিছে। এইদৰে প্ৰেমচন্দৰ মুঠ গল্পৰ সংখ্যা ২৭৪ বুলি জনা যায়।^৭

৩.৩.১. প্ৰেমচন্দৰ গল্প সংকলনসমূহত সন্নিৱিষ্ট গল্পসমূহ :

৩.৩.১.১. মানসবোৰৰ ভাগ - ১ :

প্ৰেমচন্দৰ মানসবোৰৰ ভাগ-১ ত মুঠ সাতাইশটা গল্প সংকলিত হৈছে। সেইবোৰ হ'ল—(১) অলগোয়া (২) ঈদগাহ (৩) মাঁ (৪) বেট'ৱালী বিধৱা (৫) বঢ়ে ভাই সাহৰ (৬)

শান্তি-১ (৭) নশা (৮) স্বামীনি (৯) ঠাকুৰ কা কুঁৱা (১০) ঘৰ জমাই (১১) পুস কী ৰাত (১২)
ঝাঁকী (১৩) গুল্লী-ডগু (১৪) জ্যোতি (১৫) দিল কী ৰাণী (১৬) ধিক্কাৰ-১ (১৭) কাযৰ
(১৮) শিকাৰ (১৯) সুভাগী (২০) অনুভৱ (২১) লাঞ্জন (২২) আখিৰী হীলা (২৩) তাৱান
(২৪) ঘাসৱালী (২৫) গিলা (২৬) ৰসিক সম্পাদক আৰু (২৭) মনোবৃত্তি।

৩.৩.১.২. মানসবোৰৰ ভাগ - ২ :

প্ৰেমচন্দৰ মানসবোৰৰ ভাগ-২ ত মুঠ চব্বিশটা গল্প সংকলিত হৈছে। এই গল্প কেইটা
হ'ল—

(১) কুসুম (২) খুদাই ফৌজদাৰ (৩) বেশ্যা (৪) চমৎকাৰ (৫) কয়দী (৬) বিদ্রোহী
(৮) দো বে'লো কী কথা (৯) ৰিয়াসত কা দীৱান (১০) মুফ্ট কা যশ (১১) বাসী ভাত মে
খুদা কা সাঝা (১২) দুধ কা দাম (১৩) বালক (১৪) জীৱন কা শাপ (১৫) ডামুল কা ক'য়দী
(১৬) নেউৰ (১৭) গৃহনীতি (১৮) কানুনী কুমাৰ (১৯) লঁটাৰী (২০) জাদু (২১) নয়া বিবাহ
আৰু (২২) শুদ্ৰা।

৩.৩.১.৩. মানসবোৰৰ ভাগ - ৩ :

প্ৰেমচন্দৰ মানসবোৰৰ ভাগ-৩ ত মুঠ ৩২ টা গল্প সংকলিত হৈছে। এই গল্প কেইটা
হ'ল—

(১) বিশ্বাস (২) নৰক কা মাৰ্গ (৩) স্ত্ৰী অউৰ পুৰুষ (৪) উদ্ধাৰ (৫) নিৰ্বাসন (৬)
নৈৰাশ্য লীলা (৭) স্বৰ্গ কী দেৱী (৮) আখাৰ (৯) কৌশল (১০) এক আঁচ কী কচৰ (১১)
মাতা কা হৃদয় (১২) পৰীক্ষা (১৩) তেস্তৰ (১৪) নৈৰাশ্য (১৫) দগু (১৬) ধিক্কাৰ-২ (১৭)
লৈলা (১৮) মুক্তিধন (১৯) দীক্ষা (২০) ক্ষমা (২১) মনুষ্য কা পৰম ধৰ্ম (২২) গুৰুমন্ত্ৰ (২৩)
সৌভাগ্য কে কোড়ে (২৪) বিচিত্ৰ হোলী (২৫) মুক্তিমাৰ্গ (২৬) ডিক্ৰী কে ৰূপয়ে (২৭)

শতৰঞ্জ কে খিলাড়ী (২৮) বজ্ৰপাত (২৯) সত্যাগ্ৰহ (৩০) ভাড়ে কা টাট্টু (৩১) বাবাজী কা ভোগ আৰু (৩২) বিনোদ।

প্ৰেমচন্দৰ মানসৰোৱৰত সংকলিত গল্পসমূহৰ ভিতৰত শান্তি আৰু ধিক্কাৰ নামৰ দুটাকৈ গল্প সংকলিত হৈছে। সেয়ে এই আলোচনাত গল্পকেইটা শান্তি-১, শান্তি-২, ধিক্কাৰ-১ আৰু ধিক্কাৰ-২ নামেৰে উল্লেখ কৰা হ'ব।

৩.৪. প্ৰেমচন্দৰ গল্পৰ শ্ৰেণী বিভাজন :

বিভিন্ন আধাৰত প্ৰেমচন্দৰ গল্পসমূহক শ্ৰেণী বিভাজন কৰিব পাৰি।

৩.৪.১ : ৰচনা ৰীতি অনুসৰি

৩.৪.২ : ঐতিহাসিক দৃষ্টিৰে

৩.৪.৩ : শিল্পবিধি অনুসৰি

৩.৪.৪ : বিষয়বস্তু অনুসৰি

৩.৪.১. ৰচনাৰীতি অনুসৰি বিভাজন :

ৰচনাৰীতি অনুসৰি প্ৰেমচন্দৰ গল্পসমূহক চাৰিটা প্ৰধান ভাগত ভগাব পাৰি—

৩.৪.১.১ : চৰিত্ৰ প্ৰধান

৩.৪.১.২ : পৰিৱেশ প্ৰধান

৩.৪.১.৩ : ঘটনা বা কাহিনী প্ৰধান আৰু

৩.৪.১.৪ : কাৰ্যপ্ৰধান গল্প।

৩.৪.১.১. চৰিত্ৰ প্ৰধান গল্প :

প্ৰেমচন্দৰ গল্পসমূহৰ ভিতৰত চৰিত্ৰ প্ৰধান গল্পৰ সংখ্যা সৰহ। হিন্দী গল্প সাহিত্যত চৰিত্ৰ প্ৰধান গল্পৰ কাৰণে প্ৰেমচন্দে অধিক খ্যাতি অৰ্জন কৰিছে।^৮ বড়ে ঘৰ কী বেটী, বুঢ়ী

কাকী, আত্মবাম, নমক কা দাৰোগা, নশা, কফন, মিচ পদ্মা, ঘাসৱালী, সুভাগী, শান্তি-১, মাঁ, মাতা কা হৃদয় আদি প্ৰেমচন্দৰ চৰিত্ৰ প্ৰধান গল্প। এই গল্প সমূহত তেওঁ চৰিত্ৰৰ অন্তৰত থকা প্ৰেম, দয়া, মৰম, ঘৃণা, সাহস, অথবা কাপুৰুষৱালী আদি বিশ্লেষণ কৰি দেখুৱাইছে।

৩.৪.১.২. পৰিৱেশ প্ৰধান গল্প :

প্ৰেমচন্দৰ গল্পসমূহৰ ভিতৰত পৰিৱেশ প্ৰধান গল্পৰ সংখ্যাও যথেষ্ট। শতৰঞ্জ কা খিলাড়ী, সত্যাগ্ৰহ, খুদাই ফৌজদাৰ, ভাৰে কা টাটুট, ডামুল কা কয়দী, নৰক কা মাৰ্গ, ধিক্কাৰ-২, শুদ্ৰা, নিৰ্বাসন, আধাৰ, এক আঁচ কী কচৰ, পুস কী ৰাত, ঠাকুৰ কা কুঁৱা আদি গল্প এই শ্ৰেণীৰ। পৰিৱেশ প্ৰধান গল্পত কোনো ঘটনা, কাহিনী বা চৰিত্ৰতকৈ পৰিৱেশ বা পৰিস্থিতিয়েহে দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰে। প্ৰেমচন্দৰ পৰিৱেশ প্ৰধান গল্প সমূহত বিভিন্ন পৰিস্থিতি, পৰিৱেশ বা তাৎকালীন সমস্যাই গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছে।

৩.৪.১.৩. কাহিনী বা ঘটনা প্ৰধান গল্প :

কিছুমান গল্পত চৰিত্ৰ, পৰিৱেশ আদিতকৈ গল্পৰ কথাবস্তু নিৰ্মাণত কোনো ঘটনা বা কাহিনীয়ে প্ৰাধান্য বিস্তাৰ কৰে। এই শ্ৰেণীৰ গল্পক সাধাৰণ শ্ৰেণীত ধৰিব পাৰি। ইয়াত চৰিত্ৰ চিত্ৰণ অথবা পৰিৱেশ বা পৰিস্থিতিক বিশেষ গুৰুত্ব দিয়া নহয়; বৰং কোনো সমস্যাৰ ওপৰত বেছি গুৰুত্ব বা জোৰ দিয়া হয় যিয়ে বিবিধ চৰিত্ৰক বিবিধ পৰিস্থিতিত পৰিবৰ কাৰণে সৃষ্টি কৰে। সংক্ষেপতে ক'বলৈ গ'লে চৰিত্ৰ আৰু পৰিস্থিতিৰ সম্বন্ধৰ ওপৰত এনে গল্পত জোৰ দিয়া হয়।^৯ প্ৰেমচন্দৰ ভালেমান গল্প এই শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্গত। আত্মতা, কায়ৰ, বিয়াসত কা দীৱান, নেউৰ, লৈলা, অনগোয়াবা, ধিক্কাৰ-১, উদ্ধাৰ, বেট'ৱালী বিধৱা, আধাৰ আদি গল্পত বিভিন্ন ঘটনাই চৰিত্ৰ সমূহক অভাৱনীয় পৰিস্থিতিত পেলাইছে।

৩.৪.১.৪. কাৰ্য প্ৰধান গল্প :

কাৰ্যপ্ৰধান গল্পত কোনো চৰিত্ৰই সংঘটিত কৰা কাৰ্যই গুৰুত্ব লাভ কৰে। এই শ্ৰেণী গল্পত চৰিত্ৰ সমূহৰ বিভিন্ন কাৰ্য গল্পকাৰে নিখুঁত পৰ্যবেক্ষণেৰে দাঙি ধৰে। প্ৰেমচন্দৰ *সত্যাগ্ৰহ*, *ঈদগাহ*, *চিকাৰ*, *নশা*, *পুস কী ৰাত*, *উদ্ধাৰ*, *বিনোদ* আদি গল্প কাৰ্য প্ৰধান। এনেবোৰ গল্পত বিভিন্ন চৰিত্ৰই সম্পাদনা কৰা কাৰ্যই গল্পৰ কথাবস্ত্তৰ মূল উপজীব্য।

আলোচনাৰ সুবিধাৰ বাবে প্ৰেমচন্দৰ গল্পসমূহক ওপৰোক্ত ধৰণেৰে শ্ৰেণী বিভাজন কৰি দেখুওৱা হৈছে যদিও এই বিভাগবোৰ স্বয়ং সম্পূৰ্ণ নহয়। কাৰণ এই বিভাগবোৰৰ অন্তৰ্গত বৈশিষ্ট্যসমূহ সকলো গল্পতে স্পষ্টকৈ নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰি। কিছুমান গল্পত একাধিক লক্ষণ দেখিবলৈ পোৱা যায়। অৰ্থাৎ একেটা গল্পই এহাতে যেনেকৈ চৰিত্ৰ প্ৰধান হ'ব পাৰে আনহাতে তেনেকৈ কাহিনী বা ঘটনা প্ৰধান হ'ব পাৰে; নাইবা কাহিনী, চৰিত্ৰ, পৰিৱেশ আৰু কাৰ্যও সমান্তৰাল ভাৱে পৰিৱেশিত হ'ব পাৰে। প্ৰেমচন্দৰ *শতৰঞ্জ কে খিলাড়ী*, *অলগ্যোবা*, *শুদ্ৰা*, *ডামুল কা কয়দী*, *কুসুম*, *সত্যাগ্ৰহ*, *কফন*, *পুস কী ৰাত*, *আধাৰ* আদি গল্পত একাধিক লক্ষণে প্ৰাধান্য বিস্তাৰ কৰিছে।

৩.৪.২. ঐতিহাসিক দৃষ্টিৰে শ্ৰেণী বিভাজন :

সংখ্যাত সৰহ হোৱাৰ বাবে প্ৰেমচন্দৰ গল্পসমূহক ঐতিহাসিক বা সময়ৰ দৃষ্টিৰেও তিনিটা ভাগত ভগাব পাৰি—

৩.৪.২.১. : প্ৰথম কাল : ১৯১৭ চনৰ পৰা ১৯২০ চনলৈকে।

৩.৪.২.২. : দ্বিতীয় কাল : ১৯২০ চনৰ পৰা ১৯৩০ চনলৈকে।

৩.৪.২.৩. : তৃতীয় কাল : ১৯৩০ চনৰ পৰা ১৯৩৬ চনলৈকে।

প্ৰেমচন্দৰ এই তিনিওটা ভাগৰে গল্প সমূহৰ মাজত ক্ৰমশঃ ভাৱাত্মক আৰু কলাত্মক পাৰ্থক্য স্পষ্টভাৱে দেখিবলৈ পোৱা গৈছিল।^{১০}

৩.৪.২.১. : প্রথম কালৰ গল্প :

প্ৰেমচন্দৰ প্ৰথমভাগৰ গল্পসমূহ আছিল সম্পূৰ্ণ আদৰ্শবাদী। এই গল্পসমূহ কালাত্মক দৃষ্টিৰে চালে পূৰ্ণ কথাত্মক আৰু ইতিবৃত্তাত্মক আছিল। সমকালীন ভাৰতবৰ্ষত সামাজিক-ৰাজনৈতিক পৰিস্থিতিৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা যিমান বিলাক সমস্যা ঘনীভূত হৈছিল সেই আটাইবোৰ সমস্যা তেওঁ এই সময়ৰ গল্পবোৰত চিত্ৰিত কৰিছিল। প্ৰেমচন্দৰ *পঞ্চপৰমেশ্বৰ*, *আত্মৰাম*, *ঈদগাহ*, *নমক কা দাৰোগা* আদি গল্প আদৰ্শবাদী দৃষ্টিৰে ৰচিত। এইবোৰ গল্প এই সময়ৰ ৰচনা।

৩.৪.২.২. : দ্বিতীয় কালৰ গল্প :

প্ৰেমচন্দৰ দ্বিতীয় ভাগৰ গল্পসমূহত ৰচনাসৈলীৰ পৰিৱৰ্তন ঘটে। এই গল্পসমূহত কিবা নহয় কিবা এটা নৈতিক তত্ত্বৰ প্ৰকাশ ঘটিছিল যদিও আৰম্ভণিৰ আদৰ্শবাদে এই গল্পসমূহত বাস্তৱবাদলৈ গতি কৰিছিল। এই সময়ৰ প্ৰেমচন্দৰ গল্পত গান্ধীবাদৰ প্ৰভাৱ স্পষ্টভাৱে দেখিবলৈ পোৱা যায়।

৩.৪.২.২. : তৃতীয় কালৰ গল্প :

প্ৰেমচন্দৰ তৃতীয়ভাগৰ গল্পসমূহত ভাৱ আৰু শৈলীৰ অধিক সলনি হ'ল। এই সময়ৰ গল্পসমূহৰ মূল বিষয় ৰূপে তেওঁ মনোবিজ্ঞানক গ্ৰহণ কৰে। সেয়ে এই গল্প সমূহত কল্পনাতকৈ অনুভূতিৰ মাত্ৰা অধিক হ'বলৈ ধৰে। ফলত গল্পবোৰৰ বিষয়বস্তু জীৱনৰ অধিক ওচৰ চপা আৰু অধিক স্বাভাৱিক যেন অনুভৱ হয়।^{১১} *কফন*, *পুস কী ৰাত*, *নশা* আদি এই সময়ৰ গল্প।

৩.৪.৩. : শিল্পবিধি অনুসৰি বিভাজন :

শিল্পবিধি অনুসৰি প্ৰেমচন্দৰ গল্পসমূহ আকৌ তিনিটাভাগত ভাগ কৰিব পাৰি—^{১২}

৩.৪.৩.১ : আৰম্ভিক কাল (উদ্ভৱ কাল)

৩.৪.৩.২ : বিকাশ কাল আৰু

৩.৪.৩.৩ : উৎকৰ্ষ কাল।

৩.৪.৩.১ : আৰম্ভিক কাল (উদ্ভৱ কাল)ৰ গল্প :

প্ৰেমচন্দৰ আৰম্ভিক কালৰ গল্পসমূহ দীঘল আৰু বৰ্ণনাত্মক আছিল। ভাৱৰ ফালৰ পৰাও এই গল্পসমূহ ভাৱ প্ৰধান আৰু আদৰ্শাত্মক আছিল। যিকোনো স্থিতিতে গল্পৰ পৰিসমাপ্তি ঘটিছিল এটা আদৰ্শতহে।

৩.৪.৩.২ : বিকাশ কালৰ গল্প :

বিকাশ কালত প্ৰেমচন্দৰ গল্পত অনুভূতিৰ তীব্ৰতা আৰু আত্মবিশ্বাস গঢ় লৈ উঠিছিল। সেইসময়তে তেওঁ দৃশ্য আৰু ছবি বৰ্ণনাত যথেষ্ট সফলতা লাভ কৰিছিল। অনুভূতিৰ স্বচ্ছতা, ৰূপক, উপমা আৰু প্ৰতীকৰ সুন্দৰ প্ৰয়োগে গল্পৰ ৰহন চৰাইছিল। কল্পনা আৰু বাস্তৱৰ সমন্বয়ে গল্পসমূহক এক অনন্য মাত্ৰা প্ৰদান কৰিছিল।

৩.৪.৩.৩ : উৎকৰ্ষ কালৰ গল্প :

প্ৰেমচন্দৰ আৰম্ভিক কাল (উদ্ভৱ কাল) আৰু বিকাশ কালৰ গল্পসমূহৰ তুলনাত উৎকৰ্ষ কালৰ গল্পসমূহত পৰিস্থিতিৰ চিত্ৰণ আৰু অৱস্থাৰ বৰ্ণনাই অধিক কলাত্মক ৰূপ গ্ৰহণ কৰিছে। এই সময়ত গল্পসমূহৰ এটা প্ৰধান বিশেষত্ব হ'ল মনোবৈজ্ঞানিক অনুভূতিৰ প্ৰকাশ। *কফন*, *নশা*, *পুস কী ৰাত*, *মিচ পদ্মা* আৰু *কুসুম* আদি গল্পত সূক্ষ্ম মনোবৈজ্ঞানিক বিশ্লেষণ দেখিবলৈ পোৱা যায়। সাঁচা অনুভূতিৰে ৰচিত এই গল্প সমূহৰ মাজেৰে প্ৰেমচন্দে মানৱতাৰ চিৰশ্বাসত কেতবোৰ প্ৰশ্নৰ উত্থাপন কৰিছে। মানৱতাবাদ আৰু মানৱতাবাদৰ চিৰন্তন সংঘৰ্ষ আৰু প্ৰতিক্ৰিয়া এই গল্পসমূহত মুখৰিত হৈছে। এই গল্পসমূহৰ মূল লক্ষ্য আছিল বাস্তৱৰ যথার্থ চিত্ৰণ আৰু মানৱ হৃদয়ৰ বিশ্লেষণ।

প্ৰকৃততে উৎকৰ্ষ কালৰ প্ৰেমচন্দৰ গল্পত ঘটনা, চৰিত্ৰ আৰু ৰসৰ স্থান আছিল গৌণ।

কেৱল আত্মাৰ এক মুহূৰ্তৰ সজীৱ স্পৰ্শৰ চিত্ৰণহে এইবোৰত মুখ্য হৈ পৰিছিল।^{১০}

৩.৪.৪. : বিষয়বস্তু অনুসৰি শ্ৰেণী বিভাজন :

বিষয়বস্তু অনুসৰি প্ৰেমচন্দৰ গল্পসমূহক তিনিটা ভাগত ভগাব পাৰি—

৩.৪.৪.১ : ঐতিহাসিক গল্প

৩.৪.৪.২ : ৰাজনৈতিক গল্প আৰু

৩.৪.৪.৩ : সামাজিক গল্প।

৩.৪.৪.১ ঐতিহাসিক গল্প :

গল্পকাৰৰূপে আত্ম প্ৰকাশ কৰি প্ৰথমে প্ৰেমচন্দে ঐতিহাসিক বিষয়বস্তুৰে কেইবাটাও গল্প ৰচনা কৰিছিল। *বাণী সাৰন্ধা*, *ৰাজা দৰদৌল*, *মৰ্যদা কী দেৱী*, *জুগনু কী চমক* আৰু *ধোখা* প্ৰেমচন্দৰ এই শ্ৰেণীৰ গল্প। প্ৰেমচন্দে আদৰ্শবাদৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰিবৰ কাৰণে ইতিহাসৰ একো একোটা কাহিনীক নিজৰ কল্পনাৰ বহেনেৰে বোলাই এই গল্পসমূহ ৰচনা কৰিছিল।

ঐতিহাসিক গল্পসমূহত তেওঁ ইতিহাসৰ সত্য প্ৰতিষ্ঠাৰ সলনি সেই সময়ৰ ৰাজপুত, মাৰাঠী আৰু ঠাকুৰসকলৰ শাসন কালৰ বৈভৱ, সাধাৰণ জনতাৰ দেশপ্ৰেম, ৰাজভক্তি আৰু ত্যাগৰ চিত্ৰ অংকন কৰিছে। তেওঁৰ অধিকাংশ ঐতিহাসিক গল্পতে বিশেষকৈ ৰাজপুত, মাৰাঠী আৰু ঠাকুৰ সকলৰ বীৰত্বপূৰ্ণ কাহিনী বৰ্ণিত হৈছে। গল্পসমূহত বৰ্ণিত বীৰ পত্নীসকলো ত্যাগ আৰু বলিদানৰ মুৰ্তি আছিল। বণক্ষেত্ৰৰ পৰা পলাই অহা স্বামীৰ কাৰণে তেওঁলোকৰ ঘৰৰ দুৱাৰ বন্ধ আছিল। এই গল্পবোৰত যদিও নায়ক পৰাজিত হয় আৰু পৰিণতি দুখজনক হয়, তথাপিও কিন্তু শাৰীৰিক শক্তিৰ সমুখত আধ্যাত্মিক শক্তিয়ে কেতিয়াও হাৰ মনা নাছিল। দেহৰ উদ্ধৃত আত্মা, তৰোৱালৰ উদ্ধৃত প্ৰেম, অসত্যৰ উদ্ধৃত সত্য, পাপৰ উদ্ধৃত পুণ্যৰ মহত্ব স্থাপিত কৰাই প্ৰেমচন্দৰ উদ্দেশ্য আছিল।^{১৪} ৰাজপুত কালৰ উপৰিও প্ৰেমচন্দে মোগলসকলৰ শাসন কাল আৰু ইংৰাজসকলৰ সময়ৰ বিষয়বস্তুৰে *শতৰঞ্জ কে খিলাড়ী*, *বজ্ৰপাত*, *দিল কী*

ৰাণী, লৈলা, পৰীক্ষা আদি গল্প ৰচনা কৰিছে। এই গল্পবোৰৰ মাজেৰে তেওঁ ভাৰতবৰ্ষৰ সাংস্কৃতিক পতনৰ চিত্ৰ উপস্থাপন কৰিছে।^{১৫}

৩.৪.৪.২ ৰাজনৈতিক গল্প :

প্ৰেমচন্দ ভাৰতীয় স্বাধীনতাৰ আন্দোলনৰ কথাৰ আছিল। তেওঁৰ গল্পত ভাৰতৰ স্বাধীনতা আন্দোলনৰ প্ৰতিটো দিশৰ প্ৰতিফলন ঘটিছে। তেওঁৰ দৃষ্টি আছিল সমাজৰ প্ৰত্যেক বৰ্গ, প্ৰত্যেক স্তৰৰ জনসাধাৰণৰ ওপৰত যিসকলে এই আন্দোলনৰ সোঁতত নিজৰ জড়তা এৰি অতীতপূৰ্ব আচৰণ কৰিবলৈ লৈছিল।^{১৬} এই ভাৱধাৰাৰে তেওঁ ভালেমান উন্নতমানৰ গল্প ৰচনা কৰিছিল। তেওঁৰ সমসাময়িক ৰাজনৈতিক ক্ষেত্ৰখনৰ দুটা মূল সঁতি আছিল কংগ্ৰেছ আৰু গান্ধীবাদ। সেই সময়ৰ কংগ্ৰেছৰ ভূমিকা, মহাত্মাগান্ধীৰ কৰ্ম আৰু আদৰ্শৰ প্ৰভাৱ তেওঁৰ গল্পত প্ৰত্যক্ষভাৱে পৰিছে। এই বিষয়বস্তুৰে ৰচিত তেওঁৰ কেইটামান উল্লেখযোগ্য গল্প হ'ল সমৰযাত্ৰা, সুহাগ কী সাড়ী, সত্যাপ্ৰহ, তাৱান, বিচিত্ৰ হোলী, অনুভৱ, হোলী কা উপহাৰ, ভাড়ে কা টাটুট, মাঁ, ব্ৰাহ্মণ কা স্বৰ্গ, পণ্ডিত মোটেৰাম শাস্ত্ৰী আৰু এক আঁচ কী কচৰ আদি।

প্ৰেমচন্দৰ ৰাজনৈতিক গল্পসমূহত ভাৰতৰ স্বাধীনতা আন্দোলনৰ তীব্ৰতা আৰু বিভিন্ন কাৰ্যসূচীৰ বৰ্ণনা দাঙি ধৰা হৈছে। আন্দোলনৰ সময়ৰ সাধাৰণ জনতাৰ দেশপ্ৰেম আৰু ত্যাগৰ চিত্ৰও তেওঁৰ গল্পসমূহৰ মাজেৰে প্ৰকাশ পাইছে।

৩.৪.৪.৩ সামাজিক গল্প :

প্ৰেমচন্দৰ অধিকসংখ্যক গল্পৰে বিষয়বস্তু আছিল সমাজ। এই বিষয়বস্তুৰে ৰচিত গল্পসমূহত তেওঁ নগৰ আৰু গাঁও দুয়োখন ক্ষেত্ৰকে সামৰি লৈছিল। এই গল্পসমূহত তেওঁ সমকালীন প্ৰায় সকলো বিষয় আৰু সমস্ত সমস্যাক উপস্থাপন কৰিছিল আৰু কিছুমান সমস্যাৰ সমাধানৰ পথো নিৰ্দেশ কৰিছিল। সমাজৰ ৰীতি-নীতি, জাতি-ধৰ্ম আৰু পৰম্পৰাৰ নামত চলা

মানৱতা বিৰোধী শাসন-শোষণৰ চিত্ৰ গল্পবোৰৰ মাজেৰে তেওঁ অংকন কৰিছিল।

প্ৰেমচন্দৰ এই শ্ৰেণীৰ গল্পক চাৰিটা উপ-বিভাগত ভাগ কৰিব পাৰি :—

৩.৪.৪.৩.১ : সমাজ সংস্কাৰ মূলক আৰু হাস্য ব্যঙ্গ ৰসাত্মক গল্প।

৩.৪.৪.৩.২ : পাৰিবাৰিক বিষয়ক গল্প।

৩.৪.৪.৩.৩ : সংস্থা বিষয়ক গল্প আৰু

৩.৪.৪.৩.৪ : ব্যক্তিজীৱন সম্বন্ধীয় গল্প।

৩.৪.৪.৩.১ সমাজ সংস্কাৰমূলক আৰু হাস্যব্যঙ্গ ৰসাত্মক গল্প :

প্ৰেমচন্দ আছিল সমাজ-সচেতন লেখক। সমকালীন সমাজৰ সমস্যাবলীৰ সৈতে তেওঁৰ ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছিল। সেই সময়ত তেওঁ সন্মুখীন হোৱা সমস্যাবোৰ সমাধান কৰিবলৈ সাহিত্যিক মাধ্যমৰূপে গ্ৰহণ কৰিছিল। সেয়ে তেওঁৰ ভালেমান গল্পত সমাজ সংস্কাৰৰ উদ্দেশ্য নিহিত হৈ থকা দেখিবলৈ পোৱা যায়। এই শ্ৰেণীৰ কিছুমান গল্পৰ মাজেৰে তেওঁ ব্যঙ্গ আৰু নিৰ্মল হাস্যৰসৰ সোৱাদ পাঠকক প্ৰদান কৰিছে। প্ৰেমচন্দৰ আন কিছুমান গল্পৰ ব্যঙ্গই কৰুণাৰ আৰু কিছুমানে ক্ষোভৰ উদ্ৰেক কৰিছে। প্ৰেমচন্দৰ কেইটামান বিখ্যাত গল্প—*কফন*, *পুসকী* *ৰাত*, *দুখ কা দাম*, *সদ্গতি*, *ঠাকুৰ কা কুঁৱা*, *বেট'ৱালী বিধবা*, *দুৰ্গা কা মন্দিৰ*, *বাবাজী কা ভোগ*, *পণ্ডিত মেটেৰাম শাস্ত্ৰী*, *সত্যগ্ৰহ*, *খুন সফেদ* আদি এই শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্গত। এই গল্পসমূহত সমাজৰ দৰিদ্ৰ আৰু অস্পৃশ্যসকলৰ প্ৰতি প্ৰেমচন্দৰ সমবেদনা আৰু প্ৰচলিত ৰীতি-নীতিৰ বিপক্ষে ক্ষোভ প্ৰকাশ পাইছে।

৩.৪.৪.৩.২ পাৰিবাৰিক বিষয়ক গল্প :

প্ৰেমচন্দৰ ভালেমান গল্পৰ মূল আধাৰ ভাৰতীয় পৰিয়াল। ভাৰতীয় সমাজত পৰিয়ালে এটা গোট হিচাবে মান্যতা লাভ কৰি আহিছে। সেয়ে সাধাৰণতে ভাৰতীয় পৰিয়াল বুলিলে

মূলতঃ সংযুক্ত বা যৌথ পৰিয়ালকে বুজা যায়। প্ৰাচীনকালৰে পৰাই ভাৰতত এই যৌথ পৰিয়ালৰ পৰম্পৰা চলি আহিছে। প্ৰেমচন্দৰ সমসাময়িক যৌথ পৰিয়াল সমূহত নানান সমস্যাৰ সৃষ্টি হৈছিল। যৌথ পৰিয়ালবোৰত ভাঙোন আৰম্ভ হৈছিল। প্ৰেমচন্দে এই পৰম্পৰাক আধাৰ হিচাবে লৈ তেওঁৰ গল্পত পাৰিবাৰিক ভাৰনাক আৰু বিভিন্ন সমস্যাক চিত্ৰিত কৰিছে। সংযুক্ত পৰিয়ালৰ পৰম্পৰাৰ প্ৰতি থকা মৰম-চেনেহ, দায়িত্ববোধ, মত-বিভেদ, কাজিয়া-পেচাল আদি তেওঁৰ গল্পৰ মাজেৰে ৰূপায়িত হৈছিল। এই ভাগৰ ভালেমান গল্পত তেওঁ যৌথ পৰিয়ালৰ ভাঙোনক ৰোধ কৰিবলৈ মনোবৈজ্ঞানিক সমাধান প্ৰস্তুত কৰিছে আৰু একোটা পৰিয়ালক থানবান হোৱাৰ পৰা বচাবলৈ চেষ্টা কৰিছে। *বড়ে ঘৰ কী বেটী*, *শংখনাদ*, *অলগোয়া*, *বুঢ়ী কাকী*, *স্বৰ্গ কী দেৱী*, *গৃহনীতি*, *জ্যোতি* আদি এনে বিষয়ৰ উল্লেখযোগ্য গল্প।

৩.৪.৪.৩.৩ সংস্থা বিষয়ক গল্প :

প্ৰেমচন্দৰ গল্পসমূহৰ ভিতৰত ভালেমান গল্প ৰচিত হৈছে বিভিন্ন সংস্থাসমূহক লৈ। এই গল্পসমূহত তেওঁ জমিদাৰী সংস্থা, পুলিচ সংস্থা, ন্যায়ালয় সংস্থা আৰু কাননগু সংস্থাৰ কৰ্মকাণ্ড আৰু চৰিত্ৰ বিশ্লেষণ কৰিছে। প্ৰেমচন্দৰ গাঁওৰ প্ৰতি থকা স্নেহ আৰু দায়বদ্ধতাই তেওঁক এইসকল লোকৰ কাৰ্যকলাপত চকু ৰাখিবলৈ বাধ্য কৰাইছিল। এই সংস্থা সমূহৰ দ্বাৰা সংঘটিত ঘোচখোৰী, শোষণ, প্ৰৰঞ্চনা আদি অত্যাচাৰেৰে সাধাৰণ কৃষক, মজদুৰ আৰু সৰ্বহাৰা লোকসকল জৰ্জৰিত হৈছিল—*দণ্ড*, *ডিক্ৰী কে ৰূপয়ে*, *ভাড়ে কা টাট্টু*, *সমৰযাত্ৰা*, *বিষম সমস্যা* আদি গল্পত প্ৰেমচন্দে চৰকাৰী চাকৰিয়ালৰ ব্যভিচাৰ মুকলিকৈ প্ৰকাশ কৰিছে। জমিদাৰ সকলৰ শোষণৰ চিত্ৰ তেওঁৰ ভালেমান গল্পত চিত্ৰিত হৈছে। অৱশ্যে *সজ্জনতা কা দণ্ড*, *নমক কা দাৰোগা*, *বাসী ভাত মে খুদা কা সাবা*, *বিয়াসত কা দীৱান* আদি গল্পত সৎ আৰু চৰিত্ৰবান কৰ্মচাৰীৰ চিত্ৰও তেওঁ অংকন কৰিছে।

৩.৪.৪.৩.৪ ব্যক্তিজীৱন সম্বন্ধীয় গল্প :

প্ৰেমচন্দৰ ভালেমান গল্পত ব্যক্তিগত স্বৰূপক গল্পৰ বিষয়বস্তু ৰূপে ৰূপায়িত কৰিছে। বিশেষকৈ ব্যক্তিৰ নৈতিকতা আৰু প্ৰেমৰ বিভিন্ন সমস্যা আৰু স্বৰূপক তেওঁ বিশেষভাৱে এইবোৰ গল্পৰ মাজেৰে দাঙি ধৰিছে।

প্ৰেমচন্দৰ *বিশ্বাস*, *উদ্ধাৰ*, *বিয়াসত কা দীৱান*, *পৰীক্ষা*, *দীক্ষা*, *মুক্তিমार्গ*, *সম্যতা কা বহস্য*, *সমস্যা*, *দো বেহনে*, *দুৰ্গা কা মন্দিৰ*, *গৰীৰ কা হায়*, *সচ্চাই কা উপহাৰ*, *ৰামলীলা*, *মন্ত্ৰ*, *মমতা* আদি গল্প ব্যক্তিগত নৈতিকতাৰ আধাৰত ৰচিত হৈছে। এই গল্পবোৰত বিভিন্ন দৃষ্টিকোণৰ পৰা নৈতিকতা আৰু সত্যবাদীতাৰ পৰীক্ষা লোৱা হৈছে।^{১৮}

ব্যক্তিগত বিষয়বস্তুৰে ৰচিত প্ৰেমচন্দৰ ভালেমান গল্পত প্ৰেমে বিশেষ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছে। *জ্যোতি*, *কায়াৰ*, *দিল কী ৰাণী*, *ঘাসৱালী*, *সৌভাগ্য কে কোড়ে*, *বিদ্রোহী*, *কয়দী*, *মিচ পদ্মা*, *বিশ্বাস*, *শিকাৰ*, *শুদ্ৰা*, *স্বামিনী* আদি গল্পত প্ৰেমৰ বিভিন্ন ৰূপ চিত্ৰিত হৈছে। *কায়াৰ*, *কয়দী*, *মিচ পদ্মা* আদি গল্পত প্ৰেমৰ নামত বিশ্বাসঘাটকতা আৰু *সৌভাগ্য কে কোড়ে*ত ভাগ্যৰ দ্বাৰা প্ৰেমৰ সংযোগ স্থাপন হৈছে। *বিদ্রোহ*, *শুদ্ৰা* আৰু *কায়াৰ* গল্পত প্ৰেমত পৰাজিত হৈ জীৱনৰ প্ৰতি মোহভঙ্গ হোৱাৰ বিপৰীতে *অলগ্যোৰা*, *স্বামিনী*, *বিশ্বাস*, *জ্যোতি* আদি গল্পত প্ৰেমে জীয়াই থকাৰ প্ৰেৰণা প্ৰদান কৰিছে। সেইদৰে *শিকাৰ*, *ঘাচৱালী*, *স্ত্ৰী অউৰ পুৰুষ*, *স্বৰ্গ কী দেৱী* আৰু *দিল কী ৰাণী*ত প্ৰেমে ব্যক্তিৰ চৰিত্ৰ সলনি কৰি গভীৰ ৰূপ প্ৰদান কৰিছে। এইদৰে প্ৰেমচন্দৰ প্ৰেম সম্বন্ধীয় দৃষ্টিভঙ্গীৰ প্ৰকাশ পাইছে গল্পসমূহৰ মাজেৰে।

৩.৫ : প্ৰেমচন্দৰ কেইটামান উল্লেখযোগ্য গল্প :

অলগ্যোৰা :

অলগ্যোৰা এটা পাৰিবাৰিক গল্প। ভোলা মহতোৰে প্ৰথমা পত্নীৰ মৃত্যুৰ পিছত দ্বিতীয় বিবাহ কৰিলে। তেওঁৰ দ্বিতীয়া পত্নী পান্না সুন্দৰী যদিও অহংকাৰী। ভোলা

মহাতোৰ পত্নীৰ পুত্ৰ বগ্‌ঘুক তেওঁ চকু পাৰি দেখিব নোৱাৰিছিল। ঘৰৰ সকলো টান আৰু লেতেৰা কাম তেওঁ ১০ বছৰীয়া বগ্‌ঘুৰ হতুৱাই কৰোৱাইছিল। মহাতোৰে সকলো দেখিও নেদেখা ভাও জুৰিছিল। মাহীমাকৰ অত্যাচাৰৰ কথা বগ্‌ঘুৰে প্ৰথমে দেউতাকক কৈছিল; কিন্তু তেওঁ তাৰ কথাত কাণষাৰেই নিদিলে, সেয়ে সি আৰু একো নোকোৱা হ'ল। কেৱল মাক-দেউতাকেই নহয় গাঁৱৰ কোনোৱেই তাৰ হৈ মাত নামাতিলে; বৰং তাকহে ওলোটাই দোষ দিলে জেদী আৰু অশলাগী বুলি।

এদিন ভোলা মহাতোৰ মৃত্যু হ'ল। পান্নাই চকুৰে ধুঁৱলী-কুঁৱলী দেখিলে কাৰণ, তেওঁৰ চাৰিটা সন্তানৰ এটায়ো কামত ধৰিব পৰা হোৱা নাই। তেওঁ মনে মনে বগ্‌ঘুৰ দাসী হৈ নাথাকে বুলিও সংকল্প ল'লে। কিন্তু বগ্‌ঘুৰ ব্যৱহাৰে তেওঁৰ অবিশ্বাসী মনকো প্ৰবোধ দিলে। সি চাৰিওটা ভায়েক-ভনীয়েক আৰু পান্নাকো আৱৰি ৰাখিলে। পান্নাক নোসোথাকৈ একো কামেই বগ্‌ঘুৰে নকৰে। তাৰ সমান পৰিশ্ৰমী আৰু সৰল ল'ৰা গাঁওখনত আৰু দ্বিতীয়তো নাছিল।

পান্নাৰ কথামতে বগ্‌ঘুৰে অনিচ্ছা স্বত্ত্বেও পত্নী মূলীয়াক ঘৰলৈ আনিলে। কেইদিনমানৰ ভিতৰতে জেদী, অভিমানী মূলীয়াই পৰিয়ালৰ পৰা বেলেগে থাকিবলৈ ল'লে। ঘৈণীয়েকৰ কথা মানিবলৈ বাধ্য হোৱা বগ্‌ঘুৰে তিল তিলকৈ মানসিক যত্নণা ভোগ কৰিবলৈ ধৰিলে আৰু অতি কম সময়তে ৰুগীয়া হৈ সি মৃত্যুক সাৱটি ল'লে।

এমা-ডিমা দুটা সন্তানেৰে মূলীয়া দিশহাৰা হ'ল। কিন্তু এই বিপদৰ সময়ত পান্না আৰু ডাঙৰ পুতেক কেদাৰে তাইক সকলো কামতে সহায় কৰিলে। পান্নাই নিজৰ বিপদৰ সময়ত বগ্‌ঘুৰে কৰা সহায়ৰ কথা পাহৰি যোৱা নাছিল। সেয়ে পান্নাৰ কথামতে কেদাৰে মূলীয়াকে বিয়া কৰোৱাৰ সিদ্ধান্ত লয়। এনেকৈয়ে ভাঙি যোৱা ঘৰখন পুনৰ এক হ'ল।

ঈদগাহ :

গাঁৱৰ এগৰাকী বৃদ্ধা আমিনাৰ পাঁচ বছৰীয়া ঘাটমাউৰা নাতি হামিদ। ঈদৰ দিনা তাৰ বৰ স্মৃতি। কেৱল ঈদৰ দিনাই নহয় সকলো সময়তে সি আনন্দতে থাকে; কিয়নো হামিদে আইতাকৰ পৰা শুনিছে যে তাৰ আৰ্বাজান খন উপাৰ্জন কৰিবলৈ গৈছে; এদিন ডাঙৰ ডাঙৰ মোনাত ভৰাই বহুত টকা লৈ আহিব। আৰু তাৰ আশ্মীজান ভগৱানৰ ওচৰত আছে। আশ্মীজানে ভগৱানৰ ঘৰৰ পৰা তালৈ বহুত ভাল ভাল বস্তু আনিবলৈ গৈছে।

আমিনাহঁত অতি দুখীয়া। হামিদৰ ভৰিত জোতা নাই। পুৰণি ক'লা পৰি যোৱা টুপী এটা পিন্ধি সি সমনীয়াৰ লগত ঈদৰ মেলা চাবলৈ ওলাল। খালী ভৰিৰে আইতাকে তাক যাবলৈ দিব খোজা নাই। ইমান দূৰ এই সৰু ল'ৰাটো কেনেকৈ যাব? আইতাকো লগত যাব নোৱাৰেঈদৰ কাৰণে চেৱেই যোগাৰ কৰিব লাগিব, ৰাফিব লাগিব।

আইতাকে দিয়া তিনি পইচা লৈ হামিদ মেলা পালেগৈ। সমনীয়া বোৰৰ কোনোবাই বৰৰী খালে, কোনোবাই খালে গুলাব জামুন। মিঠাই দেখি খাবলৈ মন গ'লেও হামিদে মিঠাই কিনি নাখালে, গোটেই মেলাখন ঘূৰি ঘূৰি তিনি পইচা দি আইতাকৰ কাৰণে সি এখন লোহাৰ চেপেনা (চিমতা) কিনি আনিলে। *লগৰ ল'ৰাবোৰে কিনা পুতলাবোৰ সি এবাৰ এবাৰ চুই চালে। কিমান যে ধুনীয়া পুতলাবোৰঙ্গ ... এই মাতিব, এই মাতিব যেন লাগে*^{১৯}

এঘাৰ বাজো বাজো হওঁতে হামিদ ঘৰ পালেহি। হামিদৰ মাত শুনিয়েই আইতাক আমিনা দৌৰী আহি তাক কোলাত তুলি লৈ মৰম কৰিবলৈ ধৰিলে। তাৰ হাতত চেপেনাখন দেখি তেওঁ চক খাই উঠিল। তাক সেইখন ক'ত পালে সুধিলত হামিদে কিনি আনিছো বুলি ক'লে। তেতিয়া আমিনাই কিমান পইচাত কিনিলে সুধিলে। হামিদে তিনি পইচাত কিনা বুলি ক'লে। নাতিয়েকৰ উত্তৰ শুনি আমিনাই— *এইটো কি অবুজন ল'ৰা,*

দুপৰীয়া হ'লহি একো এটা খোৱা-বোৱা নাই। আনিছে এপাত চেপেনাহে। গোটেই মেলাখনত তই আৰু একো বস্তু বিচাৰি নাপালিনে যে এই লোহাৰ চেপেনা ডালহে লৈ আহিলি? ^{২০} বুলি বুকুত ভুকুৱাই কান্দিবলৈ ধৰিলে।

আইতাকৰ কথা শুনি অপৰাধী ভাৱেৰে সি আইতাকক ক'লে যে, ৰুটী বনাওতে সদায় তাৰাই তেওঁৰ আঙুলি পোৰে, সেই কাৰণেহে সি এইডাল আনিছিল?

আইতাকৰ খং স্নেহলৈ ৰূপান্তৰিত হ'ল। নাতিয়েকৰ তেওঁলৈ থকা মৰম দেখি তেওঁ অভিভূত হৈ পৰিল। তেওঁ ভাবিবলৈ ধৰিলে যে, লগৰবোৰে পুতলা আৰু মিঠাই খোৱা দেখি তাৰ ছাগৈ কিমান লোভ লাগিছিলঙ্গ সি ইমান সংযমী কেনেকৈ হ'ল? তাৰ আইতাকৰ কথাহে মনলৈ আহিলনে? ^{২১} আইতাকে সৰু ছোৱালী এজনীৰ দৰে কান্দিবলৈ ধৰিলে। হামিদে এইবোৰ একো বুজি নাপালেঙ্গ

কফন :

কফন প্ৰেমচন্দ্ৰৰ এটা উল্লেখযোগ্য গল্প। কফন এক অলস দৰিদ্ৰ পিতা-পুত্ৰৰ দায়িত্বহীনতাৰ কৰুণ কাহিনী। ^{২২} ঘীচু আৰু মাধৱ পিতা-পুত্ৰ দুয়ো এলেছৱা আৰু উদাসীন। সিহঁত জাতিত চমাৰ। গাঁওখনৰ ভিতৰতে সিহঁত বদনামী। ঘীচুৱে এদিন কাম কৰিলে তিনিদিন আৰাম কৰে। এইক্ষেত্ৰত মাধৱ ঘীচুতকৈ আৰু এখোপ চৰা। ঘৰত সামান্য খোৱা বস্তু থকালৈকে সিহঁতে কাম কৰিবলৈ নাযায়। কেতিয়াবা গ'লেও আধা ঘণ্টা কাম কৰি এঘণ্টা চিলিম হোপে। সেই কাৰণে সিহঁতক কোনেও কাম কৰিবলৈ নামাতে। কেইবা সাজো লঘোণে থাকিলেহে ঘীচুৱে খৰি কাটি আনে, মাধৱে বেচিবলৈ লৈ যায়।

এপদ দুপদ মাটিৰ বাচন-বৰ্তনৰ বাহিৰে সিহঁতৰ আন একো সম্পত্তি নাই। গাত ফটা-চিতা কাপোৰ, তথাপিও সংসাৰ চিন্তাৰ পৰা সিহঁত মুক্ত। সিহঁতে ধাৰত পোত খাই

থাকিলেও পৰিশোধ কৰাৰ কথা নাভাবে। প্ৰয়োজনত সিহঁতে আনৰ বাৰীৰ পৰা আলু বা কুঁহিয়াৰ চোৰ কৰি আনি খায়।

সিহঁতৰ ঘৰৰ একমাত্ৰ উপাৰ্জনকাৰী মাধৱৰ পত্নী বুধিয়াই ভিতৰত প্ৰসৰ বেদনাত চিঞৰি আছে, অথচ সিহঁতে আলু পুৰি খোৱাতহে ব্যস্ত। নিজৰ ভাগটো হেৰাই বুলি এজনৰো উঠি যোৱাৰ ইচ্ছা নাই। তেনেকৈয়ে জুইৰ কাষতে সিহঁত টোপনী যায়। ৰাতিপুৱা বুধিয়াৰ মৃতদেহ দেখি দুয়োটাই হুৰু-বাৰে কান্দিলে। বুধিয়াৰ কফনৰ কাপোৰ কিনিবলৈ টকা বিচাৰি জমিদাৰৰ ঘৰলৈ গ'ল। গাঁৱৰে আৰু দুই এজনে দিয়া মুঠ পাঁচ টকা লৈ দুয়োজন বজাৰলৈ গ'ল। দোকানে দোকানে ঘূৰি ফুৰি সিহঁতে কিন্তু কাপোৰ নিকিনিলে। সন্ধিয়া সিহঁত এখন মদৰ দোকানৰ সন্মুখত ব'ল। দুয়ো পুৰী আৰু মিঠাই পেট ভৰাই খালে। ঘীচুৱে মাধৱক ক'লে যে সিহঁতৰ বোৱাৰীয়েক বৰ ভাগ্যৱতী। তেওঁ নিশ্চয় স্বৰ্গলৈ যাব; কিয়নো তাই মৰিও সিহঁতক পেট পুৰাই খোৱাৰ সুবিধা দিছে।

অলপ সময়ৰ পিছত সিহঁতৰ নিচা লাগিল। দুয়ো নাচিলে আৰু অচেতন হৈ তাতে পৰি ৰ'ল।

গল্পটোত প্ৰেমচন্দে কৈছে যে ঘীচু আৰু মাধৱ সমাজ ব্যৱস্থাবে ওপজ। সমাজত কষ্ট কৰি, শ্ৰম কৰি খোৱা মানুহৰ জীৱন ইহঁততকৈ কোনো গুণে ভাল নহয়। সিহঁতক আকৌ ধনী শ্ৰেণীয়ে শোষণহে কৰে। ঘীচুহঁতৰ সম্পত্তি বুলিবলৈ একোৱেই নাই, গতিকে শোষণৰো ভয় নাই। ইহলোক পৰলোকৰ চিন্তাও সিহঁতৰ নাই। সিহঁতৰ একমাত্ৰ চিন্তা পেটৰ ভোকটোহে। সিহঁত সন্তুষ্ট হ'লেই হ'ল। কফন সমাজ ব্যৱস্থাৰ বিৰুদ্ধে লেখকৰ এক সবল প্ৰতিবাদ।

ঘাসৱালী :

ঘাসৱালী প্ৰেমচন্দ্ৰৰ আন এটি উল্লেখযোগ্য গল্প। সৰু জাতৰ শ্ৰমজীৱী মানুহৰ জীৱন সংগ্ৰামৰ এখন বাস্তৱ চিত্ৰ গল্পটোত প্ৰকাশ পাইছে।

ঘাঁহ কাটি জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰা মূলীয়া মহাবীৰৰ পত্নী। তাই সুন্দৰী, স্বাভিমানে, বাকপটু আৰু পতিব্ৰতা। অকলে ঘাঁহ কাটিবলৈ যাওঁতে তাইক ঠাকুৰ চেন সিঙে আমনি কৰে। তাইৰ প্ৰেমভিক্ষা কৰা বুলি সি হাতত ধৰে। মূলীয়াই অপমানিতবোধ কৰে আৰু সাহসেৰে চেন সিঙক প্ৰত্যুত্তৰ দিয়ে। তাই ঠাকুৰৰ সুবিধাবাদী চৰিত্ৰ তাৰ আগত দাঙি ধৰে। সৰুজাতৰ মানুহৰ ছোৱালী, বোৱাৰীক সিহঁতে কৰা শাৰীৰিক-মানসিক শোষণৰ কথাও তাই সাহসেৰে কয়; আৰু ধনী, উচ্চ জাতৰ ঘৰবোৰত চলি থকা ব্যভিচাৰৰ কথাও তাই সকলো জানে বুলি কয়। মূলীয়াই চেন সিঙৰ তুলনা গিৰিয়েকৰ লগত কৰি কয়—

মোৰ মানুহজনৰ কাৰণে সংসাৰত ময়েই সকলো। তেওঁ আন কাৰো তিৰোতাৰ ফালে চকু তুলিও নাচায়। সংযোগৰ কথা যে মই অলপ ধুনীয়া, কিন্তু মই ক'লী-মলী হ'লেও তেওঁ মোক এনেকৈয়ে ৰাখিলেহেঁতেন। তেওঁলৈ মোৰ সেইখিনি বিশ্বাস আছে। মই চমাৰণী হ'লেও ইমান নীচ নহয় যে তেওঁক বিশ্বাস ঘাটকতা কৰিমঙ্গ

(ঘাসৱালী, মানসৰোবৰ-১, পৃষ্ঠা : ২০৬)

মূলীয়াৰ ব্যৱহাৰে চেন সিঙৰ জীৱন সলনি কৰি দিয়ে। কৰ্মচাৰীবোৰে তেওঁৰ এই পৰিৱৰ্তনত আচৰিত হয়। চেন সিঙে মহাবীৰৰ একাগাড়ীখন দিনে এটকাৰে বন্দবস্ত কৰি ল'লে আৰু মূলীয়াক ঘাঁহ বেচিবলৈ যাব নালাগে বুলি ক'লে। মহাবীৰে সকলো কথা ঘৈণীয়েকৰ আগত ক'লে। মূলীয়াই বজাৰলৈ যোৱা বন্ধ কৰিলে। চেন সিঙৰ মহানুভৱতাক তাই ওলগ জনালে।

ঠাকুৰ কা কুঁৱা :

ঠাকুৰ কা কুঁৱা গল্পত প্ৰেমচন্দে সমাজত নিম্নজাতৰ লোকসকলৰ নিৰক্ষৰতা আৰু দৰিদ্ৰ অসহায় অৱস্থাৰ চিত্ৰ দাঙি ধৰিছে।

জোখু আৰু গংগী পতি-পত্নী। বেমাৰী জোখুৱে খোৱা পানীত দুৰ্গন্ধ ওলোৱাৰ বাবে খাব নোৱাৰি ঘৈণীয়েকক ক'লে। ঘৈণীয়েকে চাই দেখিলে সঁচাকৈ পানীখিনি বৰ গোন্ধাইছে। হয়তো কুঁৱাত কিবা জন্তু পৰি মৰি আছিল। তাই অলপ পৰিষ্কাৰ পানী আনিবলৈ আন কোনো ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে চিন্তা কৰিবলৈ ধৰিলে।

সিহঁতৰ ওচৰত ঠাকুৰৰ এটা কুঁৱা আছে; কিন্তু তাৰ পৰা সিহঁতক পানী আনিবলৈ নিদিয়। গাঁৱৰ সিমূৰে সাহুৰ এটা কুঁৱা আছে যদিও সেইটোৰ পৰাও সিহঁতক পানী আনিবলৈ নিদিয়। গাঁৱত আৰু কুঁৱা নাই। পিয়াহত অৰ্ণ-কৰ্ণ শুকাই যোৱা জোখুৱে নাক বন্ধ কৰি গেল। পানী অলপকেই খাব খুজিলে। গংগীয়ে নিদিলে।

গংগী অশিক্ষিত আছিল। তাই জানিছিল যে লেতেৰা পানী খালে তাৰ বেমাৰ বেছি হ'ব। কিন্তু সেইখিনি পানী উতলালে চাফা হ'ব বুলি তাই নাজানিছিল।

ৰাতি তাই মনে মনে ঠাকুৰৰ কুঁৱাৰ পৰা পানী আনিবলৈ সুযোগ বিচাৰি থাকিল; কিন্তু বিফলতাৰ বাহিৰে তাই একো নাপালে। উভতি আহি তাই দেখিলে জোখুৱে লোটাৰ লেতেৰা পানীকে খাবলৈ লৈছে।

দুধ কা দাম :

দুধ কা দাম প্ৰেমচন্দৰ এটা বিশিষ্ট গল্প। সমাজত উচ্চ শ্ৰেণীৰ স্বাৰ্থপৰতা, নীচতা আৰু দৰিদ্ৰ, নিম্ন শ্ৰেণীৰ লোকৰ অসহায় অৱস্থাৰ কৰুণ চিত্ৰ প্ৰকাশ পাইছে এই গল্পটোত।

গুদড় চৌধুৰী আৰু ভুংগী পতি-পত্নী। সিহঁতৰ এটা ল'ৰা মংগল। ভুংগী আৰু

গুদড়ে ডাঙৰ মানুহৰ ঘৰত ল'ৰা-ছোৱালী জন্ম হ'লে এটাই ঢোল বজাই আৰু আনটোৱে ধাইৰ কাম কৰে।

মহেশ নাথৰ সৰু ল'ৰাটোৰ জন্ম ভুংগীৰ হাততে হয়। মাকৰ গাখীৰ নাই। মহেশ নাথৰ ঘৈণীয়েকে কেঁচুৱাটোক গাখীৰ খুৱাই ডাঙৰ কৰি দিলে ভুংগীক ভাল উপহাৰ দিব বুলি কয়। ভুংগীয়ে নিজৰ তিনিমহীয়া মঙ্গলক দিনটোত এবাৰ বা দুবাৰ গাখীৰ খুৱাই থৈ আহে আৰু বাকী সময় মহেশ নাথৰ ঘৰতে থাকে। তাতে তাই ভালকৈ খাবলৈও পায়।

মহেশ নাথৰ ল'ৰা সুৰেশ ভুংগীৰ গাখীৰ খাই লাহে লাহে ডাঙৰ হয়। কিন্তু বাহিৰৰ পৰা অনা গাখীৰ হজম কৰিব নোৱাৰি মঙ্গল শুকাই খীণাই যাবলৈ ধৰিলে। তথাপিও মাক-বাপেকৰ তাৰ বাবে সময় নাই।

এবছৰমানৰ ভিতৰতে এই কথা উচ্চ সমাজৰ লোকসকলে গম পালে। ভুংগীৰ গাখীৰ খাবলৈ কেঁচুৱাক নিষেধ কৰা হ'ল। সেই বছৰতে প্লেগ বেমাৰত গুদড় মৰিল; কিন্তু ভুংগীৰ সংসাৰ তেনেকৈয়ে চলি থাকিল। পাঁচ বছৰৰ পিছত এদিন মহেশ নাথৰ ঘৰৰ নলা চাফা কৰোতে ভুংগীক সাপে খুটিয়ালে।

মঙ্গল ঘাট মাউৰা হ'ল। সি মহেশ নাথৰ ঘৰৰ এৰেহা খায়েই ডাঙৰ-দীঘল হ'ল। মহেশ নাথৰ পুতেকৰ লগত এদিন তাৰ কাজিয়া লাগিল। সুৰেশে মঙ্গলৰ পিঠিত ঘোঁৰা উঠোতে পৰি দুখ পালে। মঙ্গলক মাৰিব নোৱাৰি সি তাৰ মাকক আহি কৈ দিলে যে তাক মঙ্গলে চুলে। উচ্চ জাতৰ মানুহক নিম্নজাতৰ মানুহে চুব নোৱাৰে। চুলে গা ধুৱ লাগে। সেইবাবে সুৰেশৰ মাকে মঙ্গলক ঘৰৰ পৰা খেদি দিলে। মাৰিলে গা-ধুৱ লাগিব কাৰণে নামাৰিলে; যিমান পাৰে গালিকে পাৰিলে।

মঙ্গলে তাৰ কুকুৰ টামিৰ লগত ঘৰলৈ গুচি আহিল যদিও পেটৰ ভোকত আকৌ মহেশ নাথৰ ঘৰ পালেগৈ। খোৱাৰ সময়ত তাক কোনেও নিবিচাৰিলে। সি ঠাকুৰে পেলাই দিবলৈ

নিয়া পাতখন খুজি খালে। সিহঁতৰ ভঙা পঁজাত শুই শুই সি টামিক ক'লে-মানুহে কয়, গাখীৰৰ দাম হেনো পৰিশোধ কৰিব নোৱাৰি আৰু মোৰ দাম এনেকৈয়ে পৰিশোধ কৰিছে।^{২০}

৩.৬ প্ৰেমচন্দৰ গল্পৰ বিষয়বস্তু :

চুটিগল্পৰ এটা প্ৰয়োজনীয় উপাদান বিষয়বস্তু। ভাল গল্প ৰচনাৰ বাবে বিষয়বস্তুও মহত্বপূৰ্ণ হোৱা দৰকাৰ। লগতে লেখকৰ জীৱন সম্পৰ্কে গভীৰ দৃষ্টিভঙ্গী থকাটোও বাঞ্ছনীয়। গল্পকাৰ হিচাপে প্ৰেমচন্দৰ এই সকলো গুণ আছিল। সেয়ে তেওঁ এনেধৰণৰ গল্প লিখিব পাৰিছিল- য'ত সৰ্বসাধাৰণ লোকে তেওঁলোকৰ নিজৰ জীৱনৰ প্ৰতিচ্ছবি দেখিবলৈ পাইছিল।

প্ৰেমচন্দৰ চুটিগল্পৰ বিষয়বস্তুৰ পৰিসৰ অতি ব্যাপক। তেওঁৰ চুটিগল্পৰ বিষয়বস্তুৰ যি ভিন্নতা আৰু গভীৰতা সেয়া কম সংখ্যক গল্পকাৰৰ গল্পতহে দেখিবলৈ পোৱা যায়।^{২১} তেওঁ পাৰিবাৰিক সমস্যাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি ৰাজনৈতিক আন্দোলনলৈকে সকলো ক্ষেত্ৰৰ পৰা গল্পৰ বিষয়বস্তু গ্ৰহণ কৰিছিল। দৈনন্দিন জীৱনত মানুহে সন্মুখীন হোৱা বা হ'বলগীয়া সকলো সমস্যাৰ সৈতে তেওঁৰ গল্পৰ বিষয়বস্তুৰ সম্বন্ধ আছিল।

প্ৰেমচন্দৰ সমসাময়িক সমাজৰ পীড়িত লোকসকল, সতীয়া মাকৰ অত্যাচাৰত অতিষ্ঠ হোৱা ল'ৰা-ছোৱালী, মহন্ত আৰু পুৰোহিতৰ দ্বাৰা ঠগ খোৱা কৃষক, আনৰ গোলামী কৰিও পেট ভৰাই খাবলৈ নোপোৱা অস্পৃশ্যসকল, মহাজনৰ পৰা লোৱা ঋণৰ সুদ ভৰি ভৰি জীৱন অতিবাহিত কৰা কৃষকসকল আৰু এই শ্ৰেণীৰ আন সৰ্বসাধাৰণৰ জীৱনৰ সৰু-বৰ সকলো বিষয়েই প্ৰেমচন্দৰ গল্পৰ বিষয়বস্তু ৰূপে ঠাই পাইছিল। সমাজৰ অন্যায্যকাৰী, অত্যাচাৰী, সোৰোপা আৰু সুবিধাবাদী, ইংৰাজৰ বিশ্বাসী সহযোগী সকলৰ কাৰ্যও প্ৰেমচন্দৰ গল্পৰ বিষয়বস্তু ৰূপে বৰ্ণিত হৈছিল।

১। গল্পকাৰ ৰূপে আত্মপ্ৰকাশ কৰিয়েই প্ৰেমচন্দে ঐতিহাসিক কাহিনীৰ পটভূমিত ভালেমান গল্প ৰচনা কৰে। *বাণী সাৰঞ্জা*, *ৰাজা হৰদৌল*, *মৰ্যদা কী বেদী*, *পাপ কা আগ্নিকুণ্ড*, *জুগনু কী চমক*, *ধোখা* আদি এই ভাগৰ উল্লেখযোগ্য গ্ৰন্থ। এই গল্পসমূহত তেওঁ ইতিহাস, কল্পনা আৰু লোক-কথাৰ আলম লৈ ৰচনা কৰিছিল। *বাণী সাৰঞ্জা*, *ৰাজা হৰদৌল* আদি গল্পত ৰাজপুত আৰু সামন্তসকলৰ শাসন কালৰ এখন গৌৰবোজ্জল আৰু সংবেদনশীল চিত্ৰ অংকন কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছিল। এই গল্পসমূহত তেওঁ ইতিহাসক জাগ্ৰত কৰাতকৈ আদৰ্শবাদৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈহে চেষ্টা কৰিছিল আৰু যথেষ্ট সফলো হৈছিল।^{২৫} প্ৰেমচন্দে মোগলসকলৰ শাসনকাল, উত্তৰ মোগল শাসনকাল আৰু ইংৰাজ শাসনৰ পূৰ্বকালৰ ঐশ্বৰ্য্য, বৈভৱ আৰু সাংস্কৃতিক পতনৰ চিত্ৰ অংকন কৰিছে শতৰঞ্জকে *খিলাড়ী*, *বজ্ৰপাত*, *দিল কী বাণী* আৰু *লৈলা* গল্পৰ মাজেৰে। এই গল্পসমূহত তেওঁ ঐতিহাসিক মনোভাৱ আৰু মৰ্যদাক প্ৰশংসা কৰাতকৈ অধিক ব্যঙ্গহে কৰিছে।

২। ভাৰতৰ ৰাষ্ট্ৰীয় ভাৱধাৰা বা ৰাজনৈতিক বিষয়বস্তুক লৈ প্ৰেমচন্দে ভালেমান সুন্দৰ আৰু কলাত্মক গল্প ৰচনা কৰিছিল। তেওঁৰ এই গল্পসমূহত দুটা প্ৰধান বিষয়ে গুৰুত্ব লাভ কৰিছিল— (ক) ভাৰতীয় জাতীয় কংগ্ৰেছ আৰু (খ) গান্ধীবাদ।^{২৬} ভাৰতৰ স্বাধীনতা সংগ্ৰামত কংগ্ৰেছৰ কাৰ্যকলাপক তেওঁ ভালেমান গল্পৰ বিষয়বস্তু ৰূপে গ্ৰহণ কৰিছে। মহাত্মা গান্ধীৰ আদৰ্শয়ো তেওঁক প্ৰভাৱান্বিত কৰিছিল। *সত্যগ্ৰহ*, *মাঁ*, *মাতা কা হৃদয়*, *সমৰযাত্ৰা* আদি গল্পত জনসাধাৰণৰ উৎসাহ আৰু ত্যাগ কংগ্ৰেছৰ আন্দোলনৰ বিভিন্ন কাৰ্যসূচী, চৰকাৰী পক্ষৰ আন্দোলন বিৰোধী তৎপৰতা, ভণ্ড দেশপ্ৰেমিক আৰু দেশদ্ৰোহী ৰাজভক্তৰ কৰ্মকাণ্ড আদি প্ৰকাশ পাইছে।

৩। প্ৰেমচন্দে তেওঁৰ সমসাময়িক ভাৰতীয় সমাজৰ বিভিন্ন দিশক বিষয়বস্তু ৰূপে লৈ ভালেমান গল্প ৰচনা কৰিছে। প্ৰকৃততে প্ৰেমচন্দৰ গল্প সমূহৰ মুখ্য পৃষ্ঠভূমিয়েই হ'ল সমাজ।

২৭ সেয়ে সেই সময়ৰ সমাজৰ প্ৰায়বোৰ বিষয়েই প্ৰেমচন্দৰ গল্পত স্থান লাভ কৰিছে।

৪। প্ৰেমচন্দৰ সমসাময়িক ভাৰতীয় সমাজত জাত-পাত, বীতি-নীতি, জাতি-ধৰ্ম আৰু পৰম্পৰাৰ নামত ভালেমান অমানৱীয় কাৰ্য সংঘটিত হৈছিল। সাধাৰণ দৰিদ্ৰ জনতা সমাজৰ উচ্চ শ্ৰেণীৰ লোকৰ দ্বাৰা পীড়িত, লাঞ্চিত আৰু শোষিত হৈছিল। এই বিষয়বস্তুৰে প্ৰেমচন্দে মৃতকভোজ, সৱাসেৰ গেছ, সদগতি, দুৰ্গা কা মন্দিৰ, খুন সফেদ, দুধ কা দাম, ঠাকুৰ কা কুঁৱা, মন্দিৰ, কায়ৰ, পুস কী ৰাত, বাবাজী কা ভোগ আদি অতি সংবেদনশীল গল্প ৰচনা কৰিছে। এই গল্পবোৰৰ মাজেৰে তেওঁৰ সমাজ সংস্কাৰৰ মনোভাৱো প্ৰকাশ পাইছে।

৫। অন্ধবিশ্বাস, পাণ্ডা আৰু ভণ্ড সাধু সৈন্যাসীৰ কৰ্ম-কাণ্ড আৰু এই কৰ্মকাণ্ডই সৃষ্টি কৰা নানান সমস্যাক বিষয়বস্তু ৰূপে লৈ প্ৰেমচন্দে ভালেমান গল্প ৰচনা কৰিছে। এই গল্পসমূহৰ কেতবোৰ তেওঁ ব্যঙ্গাত্মক শৈলীৰে ৰচনা কৰিছে। এই বিষয়বস্তুৰে ৰচনা কৰা তেওঁৰ বিশিষ্ট গল্প—তেন্তুৰ, নেউৰ, মনুষ্য কা পৰম ধৰ্ম, গুৰুমন্ত্ৰ, বাবাজী কা ভোগ, নৈৰাশ্য লীলা, নৈৰাশ্য আদি।

৬। ভাৰতীয় সমাজ ব্যৱস্থাৰ অন্যান্য সমস্যাক লৈয়ো প্ৰেমচন্দে গল্প ৰচনা কৰিছে। ভাৰতীয় সমাজৰ পৰিয়ালসমূহত নাৰীয়ে ভোগ কৰা বিভিন্ন সমস্যাক বিষয়বস্তু ৰূপে লৈ তেওঁ ৰচনা কৰা কেইটামান বিশিষ্ট গল্প হ'ল—বহিষ্কাৰ, নৈৰাশ্য লীলা, নিৰ্বাসন, নৈৰাশ্য, কুসুম, বিদ্রোহী, দহেজ, মিচ পদ্মা, ধিক্কাৰ-১ আৰু শান্তি-১। এই গল্পসমূহত বস্তুবাদী সমাজত যৌতুকৰ কাৰণে বা আন আৰ্থিক, সামাজিক কাৰণতো পত্নীক ত্যাগ কৰাৰ দৰে ঘটনা ৰূপায়িত হৈছে।

৭। কেৱল বিবাহক বিষয়বস্তু হিচাপে লৈ প্ৰেমচন্দে ভালেমান গল্প ৰচনা কৰিছে। সেই সময়ৰ ভাৰতীয় সমাজত প্ৰচলিত বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বিবাহ যেনে-বৃদ্ধ বিবাহ, বহু বিবাহ, অসবৰ্ণ বিবাহ, বাল্য বিবাহ আৰু অমিল বিবাহে সৃষ্টি কৰা সমস্যা সমূহক লৈ তেওঁ ৰচনা

কৰা গল্পসমূহ হ'ল—শান্তি-১, নৰক কা মার্গ, স্ত্ৰী অউৰ পুৰুষ, নয়া বিবাহ, উদ্ধাৰ, কায়ৰ, নৈৰাশ্য লীলা, সুভাগী, ধিক্কাৰ-১ আদি।

৮। ভাৰতীয় সমাজত বিধবা নাৰীসকলে সন্মুখীন হোৱা সমস্যাৰলীক বিষয়বস্তু ৰূপে লৈ প্ৰেমচন্দে ৰচনা কৰা কেইটামান বিশিষ্ট গল্প হ'ল— নৈৰাশ্য লীলা, আধাৰ, সুভাগী, বেট'বালী বিধৱা, ধিক্কাৰ-১, অলগ্যোৰা, বালক, স্বামিনী, নৰক কা মার্গ, গৰীৰ কী হায়, জ্যোতি, শান্তি-১ আদি। এই গল্পসমূহত তেওঁ বিধৱাসকলৰ প্ৰতি সমবেদনা প্ৰকাশ কৰিছে। তেওঁ এই গল্পসমূহৰ মাজেৰে বিধৱা বিবাহকো সমৰ্থন কৰিছে। সেয়ে তেওঁৰ গল্পৰ বিধৱা নাৰী অলগ্যোৰাৰ মুলীয়া, সুভাগীৰ সুভাগী, স্বামিনীৰ ৰাম প্যাৰী আৰু বালক গল্পৰ গোমতীয়ে পুনৰ বিবাহৰ সুযোগ পাইছে। আধাৰ গল্পৰ অনুপায়ো শাহুৰেকৰ পৰা অনুমতি পাইছে দ্বিতীয় বিবাহৰ বাবে।

৯। ভাৰতীয় সমাজত পৰিয়ালে গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰি আহিছে। প্ৰেমচন্দে ভাৰতীয় সংযুক্ত পৰিয়ালবোৰত চলি অহা বিভিন্ন সমস্যাক বিষয়বস্তু ৰূপে লৈ ভালেমান গল্প ৰচনা কৰিছে। এই গল্পসমূহত ভাৰতীয় যৌথ পৰিয়ালত চলি থকা শাহু-বোৱাৰী আৰু পৰিয়ালৰ আন সদস্যৰ সম্পৰ্কৰ বিভিন্ন দিশ, শাহু-বোৱাৰী আৰু পুত্ৰৰ ত্ৰিকোণীয়া সম্পৰ্ক দণ্ড-খৰিয়াল আদি বিভিন্ন সমস্যা আৰু তাৰ সমাধানো চিত্ৰিত কৰিছে। অলগ্যোৰা, আধাৰ, জ্যোতি, গৃহনীতি, ঝাঁকী, বুঢ়ী কাকী, সুজান ভগত, শংখনাদ, বেট'বালী বিধৱা, বড়ে ঘৰ কী বেটী আদি গল্পত এই সমস্যাবলীক উত্থাপন কৰি তেওঁ সেইবোৰ সমাধানৰ মনোবৈজ্ঞানিক নিদানো নিৰ্দেশ কৰিছে।

১০। ভাৰতীয় পৰিয়ালত পতি-পত্নীৰ সম্পৰ্কক লৈয়ো প্ৰেমচন্দে ভালেমান গল্প ৰচনা কৰিছে। পতি-পত্নীৰ মধুৰ সম্পৰ্কক বিষয়বস্তু ৰূপে লৈ তেওঁ ৰচনা কৰা কেইটামান

গল্প হ'ল—*গিলা, নেউৰ, শিকাৰ* আৰু *ঘাসৱালী*। এই সম্পৰ্কৰ প্ৰেমহীনতা, বিশ্বাসহীনতা, বিশ্বাস ঘাটকতা আৰু তিক্ততাক বিষয়বস্তু ৰূপে লৈ প্ৰেমচন্দে ৰচনা কৰা কেইটামান গল্প হ'ল *নৰক কা মাৰ্গ, ঘৰ-জমাই, শান্তি-১, শান্তি-২, কুসুম, নিৰ্বাসন, কৌশল, মিচ পদ্মা, নমক কা দাৰোগা, সজ্জনতা কা দণ্ড* আৰু *বেশ্যা*।

১১। প্ৰেমচন্দৰ সমসাময়িক সমাজত জমিদাৰসকলৰ ভাঙিবলৈ ধৰা ঘৰ, খেতিয়ক আৰু মজদুৰসকলৰ দুঃসহ জীৱন সংগ্ৰামক বিষয়বস্তু ৰূপে লৈ প্ৰেমচন্দে ভালেমান গল্প ৰচনা কৰিছিল। ঠাকুৰ, জমিদাৰ আৰু মহাজনৰ শোষণে কোঙা কৰা কৃষক আৰু মজদুৰসকলৰ বিভিন্ন সমস্যা আৰু হাঁহি কান্দোনক বিষয়বস্তু ৰূপে লৈয়ো তেওঁ গল্প ৰচনা কৰিছে। *কফন, পুস কী ৰাত, সৱাসেৰ গেছ, মুক্তিমাৰ্গ, মুক্তিধন, ঠাকুৰ কা কুঁৱা, ঘাসৱালী* আদি এই বিষয়ৰ উল্লেখযোগ্য গল্প।

১২। সমসাময়িক ইংৰাজ বিষয়া, জমিদাৰ, পুলিচ, ন্যায়ালয়ৰ বিভিন্ন কাৰ্মচাৰী, মণ্ডল, কাননগো আদি আমোলা-বিষয়াৰ কাৰ্যকলাপো প্ৰেমচন্দে তেওঁৰ গল্পৰ বিষয়বস্তু ৰূপে নিৰ্বাচন কৰিছিল। এইসকল লোকৰ অধিক সংখ্যক আছিল ঘোচখোৰ, নিৰ্দয় আৰু বৰ্বৰ। *শুদ্ৰা, দণ্ড, ৰিয়াসত কা দীৱান, দীক্ষা, বিচিত্ৰ হোলী, ডিব্ৰী কে ৰূপয়ে* আদি এই বিষয়ৰ উল্লেখযোগ্য গল্প।

১৩। প্ৰেমচন্দৰ সমসাময়িক ভাৰতীয় সমাজত ইংৰাজ চৰকাৰৰ আশীষধন্য কিছুমান চহকী লোক, পুৰণি ৰাজকৰ্মচাৰী আদিয়ে অতিশয় বিলাসিতাপূৰ্ণ জীৱন অতিবাহিত কৰিছিল। মাদকদ্রব্যৰ ব্যৱহাৰ, বেশ্যা গমন আদি তেওঁলোকৰ বাবে দৈনন্দিন কৰণীয় কাৰ্য তালিকাৰ ভিতৰুৱা আছিল। প্ৰেমচন্দে তেওঁৰ গল্পৰ বিষয়বস্তু ৰূপে এইসকল লোকৰ কাৰ্যকো নিৰ্বাচন কৰিছিল। *বেশ্যা, বিচিত্ৰ হোলী, দীক্ষা, জীৱন কা শাপ* আদি গল্প এই শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্গত।

১৪। ব্যক্তিগত জীৱনৰ সুখ-দুখ, প্ৰেম-ভালপোৱা, নৈতিকতা আদি দিশক বিষয়বস্তু ৰূপে লৈ প্ৰেমচন্দে ভালেমান গল্প ৰচনা কৰিছে। বিশেষকৈ নৈতিকতা সম্বন্ধীয় সমস্যাবোৰৰ ওপৰত এই গল্পসমূহৰ মাজেৰে আলোকপাত কৰিছে। *বিশ্বাস*, *উদ্ধাৰ*, *বিয়াসত কা দীৱান*, *পৰীক্ষা*, *দীক্ষা*, *মুক্তিমार्ग*, *সম্যতা কা বহস্য*, *সমস্যা*, *দো বেহনে*, *দুৰ্গা কা মন্দিৰ*, *গৰীৰ কী হায়*, *সচ্চাই কা উপহাৰ*, *ৰামলীলা*, *মন্ত্ৰ*, *মমতা* আদি গল্প নৈতিকতাৰ আধাৰত ৰচিত।

প্ৰেমচন্দে ব্যক্তিগত জীৱনত প্ৰেমৰ বিভিন্ন ৰূপ আৰু প্ৰভাৱক লৈ ৰচনা কৰা গল্পসমূহ হ'ল—*কয়দী*, *বিশ্বাস*, *জাদু*, *কায়ৰ*, *মিচ পদ্মা*, *দীল কী ৰাণী*, *লৈলা*, *শিকাৰ*, *জ্যোতি*, *ঘাসৱালী* আৰু *বিদ্রোহী*। প্ৰকৃত প্ৰেমৰ অনুভূতিয়ে তেওঁৰ ভালেমান চৰিত্ৰৰ প্ৰকৃতি সলনি কৰি গভীৰ ৰূপ প্ৰদান কৰিছে।

প্ৰেমচন্দৰ কিছুমান গল্পৰ বিষয়বস্তু হ'ল চৰিত্ৰৰ হৃদয় পৰিৱৰ্তন। তেওঁৰ ভালেমান গল্পত কুৰ্মৰ আঁৰত লুকাই থকা মহত্ব বা মানৱীয়তাই বেয়া মানুহ এজনৰো চৰিত্ৰৰ সলনি কৰিছে। *মুক্তিমार्ग*, *ঘাসৱালী*, *জ্যোতি*, *অলগ্যোৰা*, *মাতা কা হৃদয়*, *ডামুল কী কয়দী*, *বিচিত্ৰ হোলী*, *শুদ্ৰা* আদি গল্পৰ মূল বিষয় হৃদয় পৰিৱৰ্তন।

৩.৭ প্ৰেমচন্দৰ চুটিগল্পৰ চৰিত্ৰ :

চুটিগল্পৰ এটা অতি প্ৰয়োজনীয় উপাদান চৰিত্ৰ। চৰিত্ৰৰ মাধ্যমেৰে লেখকে গল্পৰ বিষয়বস্তু ৰূপায়ণ কৰে। প্ৰেমচন্দৰ গল্পত চৰিত্ৰই গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছে। তেওঁ গল্পৰ কাহিনী নিৰ্মাণতকৈও চৰিত্ৰ সৃষ্টিতহে অধিক মনযোগ দিছিল। সেয়ে প্ৰেমচন্দৰ গল্প পঢ়াৰ সময়ত ঘটনাৰ কৌতুহলতকৈ চৰিত্ৰ চিত্ৰণৰ মসৃণতাইহে পাঠকৰ মন বেছিকৈ আকৰ্ষণ কৰে।^{২৮}

প্ৰেমচন্দে তেওঁৰ গল্পৰ চৰিত্ৰ চিত্ৰণ নিজৰ শব্দৰে, ঘটনাৰ দ্বাৰা বা আন কোনো উপাদানেৰে নকৰিছিল। সাধাৰণতে তেওঁৰ চৰিত্ৰবোৰে নিজৰ মনৰ সংবাদ নিজৰ কাৰ্য কলাপেৰেই ব্যক্তি কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছিল।^{২৯} প্ৰেমচন্দৰ চৰিত্ৰ চিত্ৰণৰ এটা প্ৰধান বৈশিষ্ট হ'ল যে, প্ৰেমচন্দে তেওঁৰ ওচৰৰ বাস্তৱ সমাজখনৰ পৰাই গল্পৰ চৰিত্ৰবোৰ বুটলি লৈছিল। সেয়ে অকণমান সময়ৰ ভিতৰতে তেওঁৰ চৰিত্ৰসমূহ আপোন আপোন বা বহুদিনৰে চিনাকি যেন লাগিবলৈ ধৰে আৰু গল্প শেষ হৈ যোৱাৰ পিছতো সেই চৰিত্ৰবোৰে বহুদিনলৈ পাঠকৰ মনত সাঁচ ৰাখি থৈ যায়।^{৩০}

প্ৰেমচন্দে শিশু, বৃদ্ধ, সধবা, বিধৱা, শিক্ষিত স্ত্ৰী-পুৰুষ আৰু অশিক্ষিত বা নিৰক্ষৰ কৃষক-মজদুৰ আৰু তেওঁলোকৰ পৰিয়ালৰ সদস্যসকলৰ চৰিত্ৰ সমান সফলতাৰে অংকন কৰিছিল। ঈদগাহ, দুধ কা দাম, সৌভাগ্য কে কোড়ে, অলগোয়াৰা, বড়ে ভাই সাহৰ, গুল্লী-ডাঙা, ডামুল কা কয়দী আদি গল্পত তেওঁ কেইবাটাও শিশু আৰু কিশোৰৰ চৰিত্ৰও অংকন কৰিছে।

প্ৰেমচন্দৰ ঈদগাহৰ হামিদ, বড়েভাই সাহৰৰ দুই ভাই-ককাই, দুধ কা দামৰ সুৰেশ আৰু মঙ্গল, ডামুল কা কয়দী গল্পৰ কৃষ্ণচন্দ আৰু বিনী, গুল্লী-ডাঙা ৰ গয়া, আৰু তাৰ চহকী বন্ধু, অলগোয়াৰাৰ কিশোৰ ৰগ্‌ঘু, কেদাৰ, খুন্সু, লক্ষ্মণ, সৌভাগ্য কে কোড়েৰ নাথুৱা আদি শিশু আৰু কিশোৰৰ চৰিত্ৰ তেওঁ অতি বাস্তৱ ৰূপত অংকন কৰিছে। চৰিত্ৰসমূহত শিশু চৰিত্ৰৰ স্বাভাৱিক বৈশিষ্ট্যসমূহ ফুটাই তোলাত গল্পকাৰ সফল হৈছে।

প্ৰেমচন্দৰ গল্পত তেওঁ সমসাময়িক সমাজৰ উচ্চ শ্ৰেণীৰ লোকৰ চৰিত্ৰও অংকন কৰিছে। পৰাধীন ভাৰতৰ সমাজ ব্যৱস্থাই সৃষ্টি কৰা ঠাকুৰ, জমিদাৰ, মহাজন, পণ্ডিত, পাণ্ডা, পুৰোহিত আৰু ইংৰাজৰ ৰাজবিষয়া, ইংৰাজ চৰকাৰৰ আশিষখন্য ভাৰতীয় চৰকাৰী কৰ্মচাৰী, পুলিচ বিষয়া আদিৰ সুবিধাবাদী, অত্যাচাৰী, নিৰ্দয় চৰিত্ৰ অতিশয় দক্ষতাৰে

অংকন কৰিছে— ঠাকুৰ কা কুঁৱা, সৱাসেৰ গেছ, মৃতক ভোজ, দুধ কা দাম, সদগতি, বিশ্বাস, বলিদান, বিধৱংস, বিচিত্ৰহোলী, দীক্ষা, শুভ্ৰা আদি গল্পৰ মাজেৰে।

সেই সময়ৰে কিছুমান সৎ ৰাজ কৰ্মচাৰীৰ চৰিত্ৰও তেওঁ অংকন কৰিছে *বিয়াসত কা দীৱান*, *সজ্জনতা কা দণ্ড*, *নমক কা দাবোগা* আদি গল্পত।

সমাজৰ মধ্যম বৰ্গ, নিম্নবৰ্গ আৰু অধিক দলিত-শোষিত বৰ্গৰ অন্তৰ্গত কষ্টপূৰ্ণ জীৱন নিৰ্বাহ কৰা ভূমিহীন, দৰিদ্ৰ কৃষক, শ্ৰমজীৱী মজদুৰ আৰু উচ্চ বৰ্গৰ লোকসকলৰ ঘৰত কাম কৰা চাকৰ-নাকৰ, চাপৰাসী, পহৰাদাৰ আদি শ্ৰমজীৱী লোকৰ চৰিত্ৰৰ বিভিন্ন দিশ তেওঁ ভালেমান গল্পত অংকন কৰিছে। *সৱাসেৰ গেছ*, *পুস কী ৰাত*, *ঠাকুৰ কা কুঁৱা*, *বলিদান*, *সদগতি*, *আত্মাবাম*, *মুক্তিমার্গ*, *মুক্তিধন* আদি গল্পৰ শংকৰ, হঙ্কু, জেখু, ৰহমান, হৰখু, গিৰধাৰী, দুখী, বীঙ্গুৰ, বুদ্ধু আদি এই শ্ৰেণীৰ চৰিত্ৰ।

সমসাময়িক সমাজৰ বিভিন্ন ক্ষেত্ৰৰ, ভিন ভিন সমস্যাবে জৰ্জৰিত ভালেমান নাৰী চৰিত্ৰও তেওঁ অংকন কৰিছে। পুত্ৰ-বোৱাৰীৰ হাতত লাঞ্ছিতা বৃদ্ধ মাতৃ, স্বামীৰ দ্বাৰা নিৰ্যাতিত, প্ৰতাৰিত পত্নী, ঘৰ আৰু সমাজৰ দ্বাৰা শোষিত, নিৰ্যাতিত শ্ৰমজীৱী নাৰী, বিধৱা নাৰী, উচ্চ শিক্ষিত সম্ভ্ৰান্ত ঘৰৰ জীয়েকী-বোৱাৰীৰ চৰিত্ৰই তেওঁৰ গল্পৰ মাজেৰে আত্মপ্ৰকাশ কৰিছে। *বড়ে ঘৰ কী বেটী*, *বুটী কাকী*, *কফন*, *ঘাসৱালী*, *শান্তি-১*, *শান্তি-২*, *বেটবালী বিধৱা*, *অলগোয়া*, *মৃতক ভোজ*, *মিচ পদ্মা*, *বেশ্যা*, *স্বামিনী*, *বিশ্বাস*, *নিৰ্বাসন*, *নৈবাশ্য লীলা*, *নৈবাশ্য*, *আধাৰ* আদি গল্পৰ মাজেৰে তেওঁ এই চৰিত্ৰবোৰ অতি বাস্তৱ ৰূপত অংকন কৰিছে।

এই চৰিত্ৰসমূহৰ ভিতৰত কিছুমান চৰিত্ৰক প্ৰেমচন্দে টাইপ চৰিত্ৰ ৰূপে আৰু কিছুমান চৰিত্ৰক গতিশীল চৰিত্ৰৰূপে নিৰ্মাণ কৰিছে। টাইপ চৰিত্ৰসমূহে সেই সময়ৰ এচাম লোকৰ চৰিত্ৰৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছে। *সত্যাগ্ৰহ*ৰ মোটেৰাম শাস্ত্ৰী, *বিয়াসত কা দীৱান*ৰ ৰাজাসাহব,

দীক্ষা আৰু বিচিত্ৰ হোলীৰ ইংৰাজ বিষয়াজন, সৱাসেৰ গেছৰ বিপ্ৰ মহাজন আদিৰ চৰিত্ৰ টাইপ চৰিত্ৰ। বিশ্বাসৰ মিস্তাৰ জোহৰী, মিচ যোশী, কুসুম গল্পৰ কুসুম, মাতা কা হৃদয়ৰ মাতৃগৰাকী গতিশীল চৰিত্ৰৰ প্ৰতিনিধি।

প্ৰেমচন্দৰ গল্পত ইতঁৰ প্ৰাণীয়েও মানুহৰ দৰে ভাব অনুভূতি প্ৰকাশ কৰিব পৰা চৰিত্ৰৰ ৰূপায়ণ কৰিছে। *দো বে'লো কী কথা*ৰ 'বলদ' দুটা, *পুস কী ৰাত*ৰ হলকুৰ কুকুৰ 'জবৰা' আৰু *দুধ কা দাম* গল্পৰ মঙ্গলৰ কুকুৰ 'টামিয়ে' গিৰিহঁতৰ আদৰ-স্নেহ বুজি পোৱা চৰিত্ৰ ৰূপে আত্মপ্ৰকাশ কৰিছে। প্ৰেমচন্দৰ গল্পৰ কেইটামান মুখ্য চৰিত্ৰ —

৩.৭.১ প্ৰেমচন্দৰ গল্পৰ কেইটামান উল্লেখযোগ্য পুৰুষ চৰিত্ৰ :

পণ্ডিত মোটেৰাম শাস্ত্ৰী : পণ্ডিত মোটেৰাম শাস্ত্ৰী *সত্যগ্ৰহ*, *মনুষ্য কা পৰম ধৰ্ম*, প্ৰেমচন্দৰ এটা বিশিষ্ট চৰিত্ৰ। *সত্যগ্ৰহ* আৰু *মনুষ্যকা পৰম ধৰ্ম* দুয়োটা গল্পতে তেওঁ শাস্ত্ৰীৰ চৰিত্ৰ অংকন কৰিছে।

মোটেৰাম শাস্ত্ৰীৰ নামেৰে সৈতে শৰীৰ আৰু মস্তিষ্কৰ মিল থকা এগৰাকী পৌঢ় ব্যক্তি। খুলন্তৰ চেহেৰা আৰু জ্ঞানশূন্য মস্তিষ্কৰ অধিকাৰী এই চৰিত্ৰটোক প্ৰেমচন্দে ব্যঙ্গ চৰিত্ৰ ৰূপে অংকন কৰিছে। তেওঁৰ কাৰ্য-কলাপে দুয়োটা গল্পতে হাস্যৰসৰ যোগান ধৰিছে। চৰিত্ৰটোৰ জৰিয়তে নিষ্কৰ্মা আৰু ৰাজভক্তিকে পৰম ধৰ্ম বুলি জ্ঞান কৰা এচাম লোকৰ প্ৰতি থকা প্ৰেমচন্দৰ ঘৃণা প্ৰকাশ পাইছে।

মোটেৰাম শাস্ত্ৰী এগৰাকী ব্ৰাহ্মণ। নিজকে ব্ৰহ্মজ্ঞান সম্পন্ন ব্ৰাহ্মণ বুলি চিনাকি দিবলৈ তেওঁ ভাল পায়। সমাজত এগৰাকী ধৰ্মিক আৰু তেজস্বী ব্যক্তি ৰূপে তেওঁ প্ৰতিষ্ঠিত। ব্ৰহ্ম শাপক ভয় কৰা সাধাৰণ জনতাই তেওঁক সমীহ কৰি চলে।

মোটেৰাম শাস্ত্ৰী অতিশয় ভোজন বিলাসী। মিঠাই, মলাই আদি তেওঁৰ প্ৰিয় খাদ্য।

উদৰ পূৰাই মিঠাই খাবলৈ নাপালে তেওঁৰ দেহ-মন ভালে নাথাকে। এই স্বভাৱে তেওঁক সময়ে সময়ে ভীষণ বিপদতো পেলাইছিল। *মনুষ্য কা পৰম ধৰ্ম* গল্পত তেওঁৰ মিত্ৰ চিন্তামণি শৰ্মাৰ লগত খাদ্য সম্পৰ্কীয় সিদ্ধান্তৰ বাবে মতবিৰোধ ঘটে আৰু গংগা ঘাটৰ ৰাজহুৱা স্থানত দুয়োৰে হতাহতিও লাগে।

মোটোৰাম শাস্ত্ৰী এগৰাকী ৰাজভক্ত। *সত্যগ্ৰহ* গল্পত কংগ্ৰেছ কমিটিৰ সিদ্ধান্তৰ বিৰুদ্ধে তেওঁ ৰজাঘৰৰ সমৰ্থনত থিয় হৈছিল। বৃটিছ এজেণ্টৰ আগমনৰ বিৰোধিতা কৰি কংগ্ৰেছে অসহযোগৰ কাৰ্যসূচী গ্ৰহণ কৰে আৰু ব্যৱসায়ী সকলকো সেই সময়ত দোকান-পোহাৰ বন্ধ ৰাখিবলৈ আহ্বান জনায়। ৰজাঘৰে কংগ্ৰেছৰ এই কাৰ্যসূচী ওফৰাবলৈ মোটোৰাম শাস্ত্ৰীক অনুৰোধ কৰে। ৰাজ অনুগ্ৰহ আৰু ধনৰ লোভত শাস্ত্ৰীয়ে অসহযোগৰ বিৰুদ্ধে আমৰণ অনশনৰ ঘোষণা কৰে। উদৰ পূৰাই ভোজন কৰি তেওঁ টাউন হল ময়দানত অনশনত বহে। তেওঁ প্ৰকৃততে এগৰাকী ভণ্ডহে। অনশন কৰা বুলি বাহিৰত দেখুৱাই ভিতৰি ভিতৰি খাবলৈ নোপোৱাৰ খঙত দেই পুৰি মৰিছে। তেওঁ ইমানেই নীচ যে অনশনৰ দিনা ৰাতি চল কৰি এজন মিঠাইৱালাৰ পৰা মিঠাই চোৰ কৰি খাইছে।

ভোজনৰ প্ৰতি থকা আসক্তি আৰু সংযমহীনতাই শাস্ত্ৰীক লোকসমাজত পুতৌ আৰু হাঁহিয়াতৰ পাত্ৰত পৰিণত কৰিছে। তেওঁৰ অনশনৰ সিদ্ধান্তই চহৰত আলোড়নৰ সৃষ্টি কৰে। ব্ৰাহ্মণ বধৰ ভয়ত ব্যৱসায়ীসকলে অসহযোগৰ সিদ্ধান্ত ত্যাগ কৰাৰ সংকল্প লয় আৰু অনশনৰ দ্বিতীয় দিনাই তেওঁক প্ৰতিজ্ঞা ত্যাগৰ বাবে অনুৰোধ কৰিবলৈ সদলবলে টাউন হল ময়দান পায়গৈ। কিন্তু তেওঁলোকৰ অনুমতি লৈয়ে এগৰাকী কংগ্ৰেছী বিষয়ববীয়াই হাতত সুগন্ধি মিঠাই আৰু পানী লৈ তেওঁক দেখা কৰে। লোভ সামৰিব নোৱাৰি শাস্ত্ৰীয়ে দেখ দেখকৈয়ে সোপাসোপে মিঠাই খাবলৈ আৰম্ভ কৰে। সমবেত ব্যৱসায়ীসকলৰ

উপস্থিতি তেওঁ গ্ৰাহ্যই নকৰিলে। ব্যৱসায়ী সকলৰ নেতৃত্বত অহা ভান্দুমলে তেওঁলোক অহালৈ অলপ ধৈৰ্য্য ধৰিলে তেওঁৰ প্ৰতিজ্ঞাও ব'লহেঁতেন আৰু কামো সিদ্ধ হ'লহেঁতেন বুলি কওঁতে শাস্ত্ৰীয়ে উত্তৰ দিলে যে-

মোৰ কাম ইতিমধ্যে সিদ্ধ হৈছে। এই আনন্দ অলৌকিক, যাক এগাল ধনেৰেও লাভ কৰিব নোৱাৰি। আৰু যদি সঁচাকৈ মোলৈ অলপমানো শ্ৰদ্ধা আছে, তেন্তে সেইখন দোকানৰ পৰাই সিমানখিনিয়েই মিঠাই আনি মোক দিয়ক।

(সত্যাগ্ৰহ, মানসৰোবৰ, ভাগ-৩, পৃষ্ঠা : ২০৬)

ৰাজা সাহব : ৰাজা সাহব (বিয়াসত কা দীৱান) প্ৰেমচন্দৰ গল্পৰ এটা প্ৰধান চৰিত্ৰ। ভাৰতত ইংৰাজ শাসন কালৰ এচাম লোকৰ নিকৃষ্ট মানসিকতাৰ প্ৰতিনিধি ৰূপে প্ৰেমচন্দে এই চৰিত্ৰটো নিৰ্মাণ কৰিছে।

ৰাজা সাহব পৰাধীন ভাৰতৰ এখন দেশীয় ৰাজ্যৰ শাসন কৰ্তা। ইংৰাজ চৰকাৰৰ এজেণ্টৰ অনুগ্ৰহত তেওঁ ৰাজ্যৰ শাসন ভাৰ চলাই আছে। কথকৰ ভাষাৰে —

ৰাজা চাহাব এগৰাকী অত্যন্ত উগ্ৰ মেজাজৰ ব্যক্তি আছিল। আন ৰজাসকলৰ দৰে তেঁৱো আছিল দুৰ্বলৰ আগত সিংহ আৰু সবলৰ আগত ভিজা মেকুৰী।

(বিয়াসত কা দীৱান, মানসৰোবৰ-২, পৃষ্ঠা : ৮৫)

বিয়াসতৰ দীৱান মেহতাকে আদি কৰি তেওঁৰ কৰ্মচাৰী সকলক তেওঁ দাবী ধমকীৰেহে কথা কয়।

ৰাজা সাহব এজন অতি বিলাসী, নিৰ্দয়, আক্ৰোশী আৰু স্বার্থপৰ লোক। নিজৰ কাৰ্যসিদ্ধিৰ বাহিৰে আনৰ দুখ-দুৰ্দশাৰ কথা তেওঁ সমূলি চিন্তা নকৰে। তেওঁৰ ৰাজ্যলৈ আহিবলগীয়া ইংৰাজ চৰকাৰৰ এজেণ্টক সন্তুষ্ট কৰিবলৈ তেওঁ চেষ্টাৰ কোনো ক্ৰটি কৰা নাই। এজেণ্টক উপটোকন দিবলৈ প্ৰয়োজন হোৱা ধন তেওঁ প্ৰজাৰ পৰা অন্যায়ভাৱে হ'লেও আদায় কৰিবলৈ ৰাজ্যৰ দীৱান আৰু পুলিচ বাহিনীক নিয়োগ কৰিছে। প্ৰজাৰ হাহাকাৰ আৰু কান্দোনে তেওঁৰ অন্তৰ কেতিয়াও চুব পৰা নাই।

ৰাজা সাহব ইমান নিৰ্দয় আৰু স্বাৰ্থপৰ যে তেওঁৰ স্বাৰ্থত আঘাট হ'নাৰ বাবে এসময়ৰ প্ৰিয় মেহতাৰ পুত্ৰ জয়কৃষ্ণ আৰু মেহতাৰ পত্নীক শত্ৰু জ্ঞান কৰি ৰিয়াসতৰ পৰা বাহিৰ হৈ যাবলৈ নিৰ্দেশ দিছে।

ৰাজা সাহবৰ চৰিত্ৰৰ আন এটা দুৰ্বলতা হ'ল নাৰী। তেওঁ বিবাহিত যদিও লগনপুৰৰ ব্যৱসায়ী এজনৰ সুন্দৰী বিবাহিতা কন্যা এগৰাকীক নিজৰ কৰি পাবলৈ আকাংক্ষা কৰিছে। বৈধভাৱে সেই কাম সম্ভৱ নহয় বুলি জানি তেওঁ অপহৰণ কৰি হ'লেও সুন্দৰীক আনিবলৈ তেওঁৰ দীৱানক নিৰ্দেশ দিছে। মানৱীয়তা আৰু ন্যায়ক দোহাই দি দীৱান সাহবে সেই কাম কৰিবলৈ অস্বীকাৰ কৰাত দীৰ্ঘদিনৰ বিশ্বাসী আৰু অনুগত কৰ্মচাৰী দীৱান সাহবক ৰাজ্য এৰি যাবলৈ নিৰ্দেশ দিছে। দীৱানে ৰাজ্য এৰি যোৱাৰ সময়ত ৰাজা সাহবৰ সকলো কু-কৰ্মৰ কথা বৃটিছ এজেণ্টলৈ লিখি থৈ গৈছে।

মিষ্টাৰ জোহৰী : মিষ্টাৰ জোহৰী প্ৰেমচন্দৰ (বিশ্বাস) গল্পৰ এটা উল্লেখযোগ্য চৰিত্ৰ। ইংৰাজ চৰকাৰৰ আশীষধন্য ভাৰতীয় স্বাধীনতা আন্দোলনৰ বিৰোধী মিষ্টাৰ জোহৰী বোম্বাইৰ গৱৰ্ণৰ। তেওঁ সাধাৰণ জনতাৰ সংস্পৰ্শৰ পৰা আঁতৰি থাকি এটি কৃত্ৰিম আভিজাত্য বজাই ৰাখে। চাল-চলন, আদৰ-কায়দাৰে ইংৰাজৰ দৰে থাকিবলৈ ভাল পায়।

মিষ্টা জোহৰী এগৰাকী সুবিধাবাদী, দেশদ্ৰোহী, নষ্ট চৰিত্ৰৰ ব্যক্তি। অৱশ্যে শেষলৈ তেওঁৰ চৰিত্ৰ সলনি হৈছে। মিষ্টাৰ জোহৰী বিবাহিত যদিও মিছ যোশী নামেৰে এগৰাকী সুন্দৰী বিধৱাৰ সৈতে তেওঁৰ ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক। কথকে কৈছে —

সেই অঞ্চলৰ ডেকা, বুঢ়া সকলোৱে তেওঁক মিছ যোশীৰ নিকিনা গোলাম বুলিয়েই জানে। মিছ যোশীৰ চকুৰ ইঙ্গিত তেওঁৰ বাবে নাদীৰচাহী হুকুমৰ দৰে। থিয়েটাৰত, বিশেষ নিমন্ত্ৰণত, জলচাত তেওঁ মিছ যোশীৰ ছাঁৰ দৰে থাকে আৰু কেতিয়াবা কেতিয়াবা তেওঁৰ গাড়ী নিৰ্জন নিশা মিছ যোশীৰ ঘৰৰ পৰা ওলাই যোৱা মানুহে দেখিছে।

(বিশ্বাস, মানসৰোৱৰ-৩, পৃষ্ঠা : ১)

মিষ্টাৰ জোহৰীয়ে স্বাধীনতা আন্দোলনৰ সৈতে জড়িত সকলক শত্ৰু বুলি গণ্য কৰে। সেয়ে মিষ্টাৰ আপটে নামৰ আন্দোলনৰ নেতৃত্ব দিয়া ডেকাজনক তেওঁ মিটিং পাতি জনতাক উত্তেজিত কৰাৰ অপৰাধত গ্ৰেপ্তাৰ কৰি কলিয়া পানীলৈ পঠিয়াব খোজে, কিন্তু মিছ যোশীৰ হস্তক্ষেপত সেই সিদ্ধান্ত সলনি কৰে।

নিজকে অত্যন্ত বুদ্ধিয়ক বুলি ভবা জোহৰীক মিছ যোশীয়ে অতি কৌশলেৰে প্ৰত্যাখ্যান কৰি মিষ্টাৰ আপটেক প্ৰেম নিবেদন কৰে। যোশীৰ প্ৰেমত পাগল জোহৰীয়ে প্ৰথমে হতাশ হৈ প্ৰতিশোধ ল'বলৈ উদ্যত হয় যদিও মিছ যোশীৰ দৃঢ়তা, সাহস আৰু আপটেৰ প্ৰতি থকা প্ৰেমৰ গভীৰতা দেখি অনুতপ্ত হৈ শেষত সিদ্ধান্ত সলনি কৰে। তেওঁৰ মানসিকতাৰ পৰিৱৰ্তন ঘটে আৰু মিছ যোশীৰ প্ৰেমক স্বীকৃতি দি কয়—

যোৱা, আপটে তোমাৰ হওক, শুভেচ্ছা থাকিল। তেওঁৰ ওপৰত থকা সকলো অভিযোগ উঠাই লোৱা হ'ব। পবিত্ৰ প্ৰেমতহে এনে সাহস থাকে। এতিয়া মোৰ বিশ্বাস হৈ গ'ল যে তোমাৰ প্ৰেম পবিত্ৰ। যদি কোনো পুৰণা পাপীয়ে ভৱিষ্যতবাণী কৰিব পাৰে তেন্তে মই কওঁ, সেই দিনলৈ বহু দূৰৈত নহয়, যিদিনা তুমি এই ভৱনৰ মালিকনী হ'বা। ... ভাল মানুহে প্ৰথম সাক্ষাততেই জীৱনক সলনি কৰি দিব পাৰে, আত্মক জগাব পাৰে আৰু অজ্ঞানতা আঁতৰাই প্ৰকাশৰ জ্যোতি বিলাই দিব পাৰে, এয়া আজি প্ৰমাণ হ'ল।

(বিশ্বাস, মানসবোৱৰ-৩, পৃষ্ঠা : ১২)

হৰখু :

হৰখু (বলিদান) প্ৰেমচন্দৰ এটা বিশিষ্ট চৰিত্ৰ। হৰখুৰ আচল নাম হৰিচন্দ্ৰ কুৰ্মী আছিল। কিন্তু দাৰিদ্ৰতাই তেওঁক হৰিচন্দ্ৰৰ পৰা হৰখু কৰিলে।

হৰখু এজন ভাল খেতিয়ক আৰু কাৰবাৰী ব্যক্তি আছিল। কুঁহিয়াৰ খেতি আৰু গুৰু ব্যৱসায় কৰি স্বচ্ছলভাৱে জীৱন নিৰ্বাহ কৰিছিল। কিন্তু তেওঁ বিদেশী পুঁজিবাদী অৰ্থনীতিৰ শোষণৰ বলি হয়। বজাৰত চেনীৰ আমদানী হোৱাৰ লগে লগে তেওঁৰ ব্যৱসায় বন্ধ হয়, ফলত তেওঁৰ স্বচ্ছল অৱস্থা দাৰিদ্ৰতালৈ পৰিৱৰ্তন হ'ল।

হৰখু অতি সৎ, চৰিত্ৰবান আৰু পৰিশ্ৰমী ব্যক্তি আছিল। শাৰীৰিকভাৱেও তেওঁ সুস্থ-
সৱল আৰু নিৰোগী আছিল। কঠোৰ পৰিশ্ৰমেৰে তেওঁ নিজৰ খেতি আৰু ব্যৱসায়ৰ শ্ৰী
দিনে দিনে বৃদ্ধি কৰিছিল। কিন্তু পৰিস্থিতিয়ে তেওঁক চহকী কৃষকৰ পৰা দৰিদ্ৰ কৃষকলৈ
সলনি কৰিলে। ধনৰ দুখীয়া হৈ পৰিলেও হৰখু কিন্তু সকলোৰে আদৰণীয় ব্যক্তি হৈয়েই
থাকিল। তেওঁ চৰিত্ৰৰ স্বাভাৱিক গাভীৰ্য আৰু স্বাভিমান আৰ্থিক দৈন্যতাই সলনি কৰিব
নোৱাৰিলে। সেয়ে তেওঁৰ বিষয়ে কথকে কৈছে—

তেওঁৰ ওপৰত কালৰ গতিৰ প্ৰভাৱ নপৰিল। ৰচী জ্বলি গ'ল কিন্তু বল
নকমিল। ভাল দিনে মানুহৰ চৰিত্ৰত চিৰদিনৰ কাৰণে নিজৰ চিহ্ন এৰি থৈ যায়।
হৰখুৰ বৰ্তমান পাঁচ বিঘা মাটি আৰু এহাল বলধহে আছে। এখন হালেৰেই তাৰ
খেতি হয়। কিন্তু বৰ্তমানো গাঁৱৰ পঞ্চায়তৰ সকলো বিচাৰতে তেওঁৰ সন্মতিক সন্মান
সহকাৰে লোৱা হয়। তেওঁ যি কয়, নিৰপেক্ষভাৱে কয় সেয়ে গাঁৱৰ নিৰক্ষৰ
লোকসকলে তেওঁৰ সন্মুখত একো মাত মাতিব নোৱাৰে।

(বলিদান, মানসৰোৱৰ-৮, পৃষ্ঠা : ৪৩)

এদিন কিন্তু দৰিদ্ৰতাৰ কৱলত পৰি হৰখু দিশহাৰা হয়। তেওঁৰ শৰীৰক ৰোগেও আঙুৰি
ধৰে। কাৰো পৰা একো সহায় নোপোৱাকৈ, এটা দৰৱো নোখোৱাকৈ তেওঁৰ মৃত্যু হয়।

হৰখুৰ চৰিত্ৰৰ জৰিয়তে গল্পকাৰে সমসাময়িক কৃষক আৰু ক্ষুদ্ৰ ব্যৱসায়ী সকলৰ
নিঃস্ব অৱস্থা আৰু উপায়হীনতা অতি সুন্দৰভাৱে উপস্থাপন কৰিছে। হৰখুৰ দৰে পৰিশ্ৰমী,
সৎ আৰু নিষ্ঠাৱান লোক এজনে সমাজ ব্যৱস্থাৰ কেৰোণৰ বাবে দাৰিদ্ৰতাৰ সৈতে যুঁজি,
অকালতে অসহায়ভাৱে মৃত্যুক আকোঁৱালি ল'ব লগা হয়।

বীজুৰ :

বীজুৰ (মুক্তিমাৰ্গ) এজন কঠোৰ পৰিশ্ৰমী কৃষক। অত্যাধিক পৰিশ্ৰম কৰি তেওঁ
খেতিৰ ফচল যথেষ্ট উৎপাদন কৰে। এই সফলতাই তেওঁক এজন অহংকাৰী, অভিমানী,

নিৰ্দয় আৰু ঈৰ্ষাপৰায়ণ লোকলৈহে সলনি কৰিলে। ইয়াৰ বাবে তেওঁৰ উচ্চ জাতটোও সমানেই দায়ী আছিল।

এদিন গাঁৱৰে বুদ্ধুৱে তেওঁৰ খেতিৰ কাষেৰে ভেড়াৰ জাক এটা পাৰ কৰিছিল। বীঙ্গুৰে বাধা দিয়াৰ পিছতো বুদ্ধুৱে ভেড়াৰ জাকটো খেতিৰ কাষেৰে নমাই দিয়াত তেওঁ খেতি বেয়া কৰা বুলি নিৰ্দয়ভাৱে কোবাই কেইবাটাও ভেড়াক আধামৰা কৰিলে। কেৱল বুদ্ধুৱে নহয়, গাঁৱৰ সকলোৰে লগত বীঙ্গুৰে কাজিয়া কৰিছিল। তেওঁ আন কাকো গণ্য নকৰিছিল।

এদিন বীঙ্গুৰৰ খেতিদৰাত কোনোবাই জুঁই লগাই দিলে। বীঙ্গুৰে সেয়া বুদ্ধুৰে কাম বুলি ভাবি মনে মনে প্ৰতিশোধ ল'বলৈ সুবিধা চাই থাকিল। এদিন পৰিকল্পিতভাৱে সি বুদ্ধুক গো-বধৰ অপৰাধী সজাই সৰ্বশ্ৰাস্ত কৰিলে।

এই সকলোবোৰ চাৰিত্ৰিক দোষ থাকিও বীঙ্গুৰৰ মাজত এজন সৰল আৰু সহানুভূতিশীল লোক লুকাই আছিল। পৰস্পৰৰ ঈৰ্ষা আৰু কাজিয়াত বিধ্বস্ত হোৱা বুদ্ধুৰ সৈতে একেলগে মজদুৰী কৰিবলৈ লওঁতে নিজৰ সকলো কু-কাৰ্য অকপটে স্বীকাৰ কৰি, একেলগে বহি নিজৰ ভাগৰ আটাৰে ৰুটী বনাই ভগাই খাইছে।

প্ৰেমচন্দে এই চৰিত্ৰটোৰ জৰিয়তে গাঁৱলীয়া কৃষকৰ দোষ-গুণ দেখুৱাই দিছে। নিজৰ অহংকাৰ আৰু মুৰ্খামীৰ বাবে নিজৰ উন্নতিৰ পথ ৰুদ্ধ কৰা এইচাম কৃষকক গল্পটোত তেওঁ ব্যঙ্গ কৰিছে যদিও এই কাজিয়া-পেচালৰ মাজতে তেওঁলোকৰ অন্তৰৰ নিভৃত কোণত জ্বলি থকা এটি শিখাৰ পোহৰে কেনেকৈ জেউতী বিলাই তাকে দেখুৱাব খুজিছে।

শংকৰ :

শংকৰ (সৱাসেৰ গেছ) এজন সহজ-সৰল কৃষক। তেওঁৰ কাৰণে পৰিশ্ৰমেই সকলো। তেওঁৰ কোনো উচ্চাভিলাস নাই, সেয়ে তেওঁৰ প্ৰয়োজনো সীমিত। তেওঁ অলপতে সন্তুষ্ট

হয়। ৰাতি কিবা এটা খাবলৈ পালেই হয়। কেতিয়াবা অলপ ভজা চাতু আৰু কেতিয়াবা একাপ পানী খায়েই শুই থাকে।

শংকৰৰ জীৱনলৈ হঠাতে এদিন অভিশাপ নামি আহে। এজন সন্যাসীৰ বাবে আহাৰ যোগাৰ কৰিবলৈ তেওঁ গাঁৱৰে বিপ্ৰ মহাজনৰ পৰা এপোৱা ঘেহুৰ আটা ধাৰে আনে। এই পোৱা আটাৰ ধাৰ গোটেই জীৱনত শংকৰে পৰিশোধ কৰিব নোৱাৰিলে। বিপ্ৰ মহাজনৰ সুদৰ হাৰ, শোষণৰ কৌশল আৰু ভয়ংকৰ মানসিকতাই শংকৰৰ সৰল জীৱনৰ পৰা সকলো ৰং শুই পেলালে।

বিপ্ৰই শংকৰক কেতিয়াও আটাইখিনি ওভতাই দিবলৈ কোৱা নাছিল। শস্য চপোৱাৰ সময়ত দুই কেজি ঘেহু বেছিকৈ দি শংকৰে বিপ্ৰৰ ঋণ মুক্ত হোৱা বুলি ভাবিছিল। সাত বছৰৰ পিছত এদিন বিপ্ৰই আটাইখিনিৰ সুদে-মূলে চাৰে পাঁচমোন হ'লগৈ বুলি কওঁতে শংকৰৰ মূৰত সৰগ ভাঙি পৰে। তেওঁ নিজৰ অপাৰগতাৰ কথা বিপ্ৰৰ আগত প্ৰকাশ কৰে, কিন্তু পৰলোকৰ ভয় দেখুৱাওতে শংকৰে সকলো ঋণ স্বীকাৰ কৰি লয়।

শংকৰ পৰিশ্ৰমী আৰু সৎ হ'লেও নিৰক্ষৰ। সেয়ে পৰকালৰ প্ৰতি থকা অন্ধবিশ্বাসে তেওঁক বশ কৰি এই জনমৰ জীয়াই থকাৰ সকলো পথ ৰুদ্ধ কৰিছে। সেই সুবিধা গ্ৰহণ কৰি মহাজনে শংকৰক বাৰে বাৰে ধন বিচাৰি ব্যতিব্যস্ত কৰিছে। ঋণ মুক্ত হোৱাৰ কোনো পথ নেদেখি শংকৰে বিপ্ৰ মহাজনৰ খেতি পথাৰত কোনো পাৰিশ্ৰমিক নোলোৱাকৈ কাম কৰি দিবলৈ মান্তি হয়। বিছ বছৰ মহাজনৰ খেতিত বিনা মজুৰীৰে কাম কৰিও শংকৰ ঋণমুক্ত হ'ব নোৱাৰিলে। শংকৰৰ পছত সেই ঋণৰ পৰা মুক্ত হ'বলৈ পুতেকে চেষ্টা কৰিও সফল হ'ব পৰা নাই।

এই চৰিত্ৰটো প্ৰেমচন্দ্ৰৰ সমসাময়িক সমাজৰ নিৰক্ষৰ কৃষকৰ প্ৰতিনিধি, যি নিজৰ অক্ষমতাৰ বাবে মহাজনৰ শোষণৰ বলি হৈ আহিছে।

ৰহমান :

ৰহমান (মুক্তিধন) এজন অত্যন্ত সংবেদনশীল আৰু পৰিশ্ৰমী কৃষক। আৰ্থিক দৈন্যতাই তেওঁক কোঙা কৰি পেলাইছে যদিও মানৱীয় গুণৰাজিক তেওঁ জনঞ্জলি দিয়া নাই। মহাজনৰ শোষণ আৰু দমনে তেওঁক সৰ্বশাস্ত কৰিছে। অৰ্থৰ অভাৱত জুৰুলা হৈ নিজৰ গাখীৰতি গাইজনী বেচিবলৈ যাওঁতে মহাজন দাওদয়ালৰ সৈতে তেওঁৰ চিনাকি হয়। ৰহমানে গাইজনী কছাইক নিদি পাঁচ টকা কমকৈ হ'লেও দাওদয়ালকে দি দিয়ে।

এবাৰ তেওঁৰ মাকৰ মনোবাঞ্চা পূৰণৰ বাবে হ'জলৈ যাবলৈ ওলায়। কুঁহিয়াৰ খেতিৰ পৰা পোৱা ধনেৰে ঋণ পৰিশোধ কৰিব বুলি মহাজন দাওদয়ালৰ পৰা কিছু ধন ধাৰে লয়। কিন্তু ভাগ্যৰ কি পৰিহাস, ৰহমানৰ গোটেই কুঁহিয়াৰ দৰা জুই লাগি পুৰি শেষ হয়। ইটোৰ পিছত সিটো বিপদে তেওঁক নেৰা হয়। উপায় নাপাই তেওঁ পুনৰ দাওদয়ালৰে শৰণাপন্ন হয়।

কিছুদিনৰ পিছত দাওদয়ালে তেওঁৰ ধন ঘূৰাই বিচাৰিলে। অতি বিনয়েৰে ৰহমানে নিজৰ অপাৰগতা প্ৰকাশ কৰি পাৰ্যমানে সোনকালে তেওঁৰ ধন ঘূৰাই দিব বুলি আশ্বাস দিয়ে। ৰহমানৰ সৰলতা, বিনম্ৰতা আৰু নিষ্কপটতাই দাওদয়ালৰ দৰে কঠোৰ মহাজনৰ অন্তৰো দ্ৰবীভূত কৰায়।^{৩১} দাওদয়ালে ৰহমানৰ সকলো ঋণ এই বুলি মাফ কৰি দিয়ে-

আচলতে মই তোমাৰ পৰা যি ঋণ লৈছিলো সেয়াহে পৰিশোধ কৰিছো। মইহে তোমাৰ ওচৰত ঋণী, তুমি নহয়। তোমাৰ গাইজনী এতিয়াও মোৰ তাতে আছে। তাই এতিয়ালৈ কমেও আঠশ টকাৰ গাখীৰ দিলেঙ্গ দুটা পোৱালীও পালো লাভতে। যদি তুমি গাইজনী কছাইক দি দিলাহেঁতেন, তেনেহ'লে মোৰ ইমান লাভ ক'ৰ পৰা হ'লেহেঁতেন? সেই সময়ত তুমি পাঁচ টকা লোকচান ভৰিও গাইজনী মোক দিছিল। সেই সততা মোৰ এতিয়াও মনত আছে। সেই সহায়তাৰ প্ৰতিদান দিবলৈ মোৰ সাধ্য নাই। তুমি ইমান দুখীয়া, ইমান নিৰক্ষৰ হৈয়ো গাইজনীৰ জীৱনৰ বিনিময়ত পাঁচ টকাৰ লোকচান উঠাব পাৰিলা যেতিয়া তোমাতকৈ এশ গুণ

সমৰ্থৱান হৈয়ো মই যদি চাৰি-পাঁচশ টকা মাফ কৰি দিও সেয়া একো ডাঙৰ কাম
কৰা নহয়।

(মুক্তিধন, মানসবোৰৰ-৩, পৃষ্ঠা : ১২৩-১২৪)

ৰগ্‌ঘু :

ৰগ্‌ঘু (অলগোয়াৰা) ভোলা মহাতোৰ পুতেক। দহ বছৰ বয়সতে সি মাকক হেৰুৱায়।
মাহীমাকৰ শাৰীৰিক-মানসিক নিৰ্যাতন সহ্য কৰি তাৰ শৈশৱ পাৰ হয়। প্ৰথমতে সি
মাহীমাকৰ কথা দেউতাকক কৈছিল কিন্তু পান্নাৰ বিৰুদ্ধে মাত মতা দূৰৰে কথা, তেওঁ
পুতেককহে ওলোটাই দোষ দিলে। কেৱল দেউতাকেই নহয় সমগ্ৰ গাঁৱৰ মানুহেই যেন
তাৰ শত্ৰু হৈ পৰিল।

ৰগ্‌ঘুৱে নিজৰ মনৰ দুখ কাৰো আগত ক'ব নোৱাৰি দিনটো কামতে লাগি থাকে।
তেনেকৈয়ে আঠ বছৰ পাৰ হৈ গ'ল। এদিন ভোলা মহাতোৰ মৃত্যু হ'ল। ৰগ্‌ঘুৱে
মাহীমাকৰ প্ৰতি কোনো আক্ৰোশ নাৰাখি ভায়েক-ভনীয়েকহঁতৰ সৈতে মাহীমাকৰো
এজন অভিভাৱক হৈ পৰিল। ভায়েক-ভনীয়েকহঁতক সি ইমান মৰম কৰিছিল যে নিজৰ
ডিঙিৰ লকেট বিক্ৰী কৰি সিহঁতৰ বাবে এজনী গাই কিনি আনিছিল। তাৰ ব্যৱহাৰে
মাহীমাকৰ অবিশ্বাসী মনতো সমীহ আৰু মৰমৰ উদ্ৰেক কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'ল।

ৰগ্‌ঘুৱে সদায় পৰিয়ালৰ মঙ্গল কামনা কৰিছিল আৰু পৰিয়ালৰ একতা বজাই ৰাখিব
খুজিছিল। সেয়ে মাকৰ ঘৰত থকা তাৰ জেদী, অভিমানী পত্নী মুলিয়াক সি ঘৰলৈ আনিব
বিচৰা নাছিল। মাহীমাকে আনিবলৈ কওঁতেও সি মাহীমাকক কৈছিল—তাইৰ ব্যৱহাৰ
পাতি ৪৭-৫৭ বৰ ভাল নহয়। পিছত কিন্তু মই তাইৰ গোলাম হৈ গ'লো বুলি নক'বা।^{৩২}

মাহীমাকৰ কথামতে তাৰ পত্নী মুলিয়া আহিল। ঘৈণীয়েক, ভায়েক-ভনীয়েক আৰু
মাহীমাকেৰে একেলগে সুখেৰে থাকিব খোজা ৰগ্‌ঘুৰ ঘৰ কেইদিনমান পিছতে ভাগি থান-
বান হ'ল। ঘৈণীয়েকে মাকৰ ঘৰতে ঠিক কৰি আহিছিল যে তাই কাৰো অধীন হৈ নাথাকে।

ঘৈণীয়েকৰ জেদ আৰু অভিমানৰ ওচৰত সেও মানি মাহীমাকৰ সৈতে বেলেগে খাবলৈ লোৱাৰ দিন ধৰি বগ্‌ঘুৰে তিল তিলকৈ মানসিক যন্ত্ৰণা ভোগ কৰিবলৈ ধৰিলে। ভায়েক-ভনীয়েক আৰু মাহীমাকৰ প্ৰতি থকা দায়িত্ব পালন কৰিব নোৱাৰাৰ বাবে আত্মগ্লানি আৰু অপৰাধবোধত ভোগা বগ্‌ঘুৰ শৰীৰত ৰোগে বাহ ল'লে। মানসিক অশান্তিয়ে তাক জীয়াই থাকিবলৈ নিদিলে। এটা বেদনাত মন লৈ সি অকালতে এই সংসাৰৰ পৰা বিদায় মাগিলে।

অতি সাধাৰণ পৰিয়াল এটাত জন্ম লোৱা এটা সাধাৰণ ল'ৰাৰ অসাধাৰণ মানৱীয় গুণৰ নিদৰ্শন প্ৰেমচন্দে বগ্‌ঘুৰ চৰিত্ৰটোৰ জৰিয়তে দাঙি ধৰিছে।

ঘীসু :

ঘীসু (কফল)ৰ চৰিত্ৰটো গল্পৰ মুখ্য চৰিত্ৰ। সমাজৰ উপেক্ষিত, সামন্তবাদী শোষণে সৃষ্টি কৰা অকৰ্মণ্যজনৰ প্ৰতিনিধি ঘীসু।

ঘীসু ঘৰৰ মুৰব্বী আৰু এজন ডেকা মানুহ। কিন্তু সি এজন এলেছ্ৰা, সুবিধাভোগী আৰু ধূৰ্ত লোক। এদিন কাম কৰি তিনি দিনলৈ আৰাম কৰে। প্ৰয়োজনত চোৰ কৰিবলৈয়ো বেয়া নাপায়। কেতিয়াবা কেতিয়াবা খৰি কাটি আনে কিন্তু বেচিবলৈ পুতেককহে পঠিয়ায়। ঘৰত দুই তিনিসাজ লগোনে থাকিলেহে সি কামলৈ ওলায়।

পৰিস্থিতিয়ে ঘীসুক আবেগ-অনুভূতিহীন এজন নিৰ্দয় লোকলৈ পৰিণত কৰে। নিজৰ পেটৰ ভোক নিবাৰণৰ বাহিৰে আন কোনো বিষয়ে তাক স্পৰ্শ কৰিব নোৱাৰে। সেয়ে ঘৰৰ একমাত্ৰ উপাৰ্জনকাৰী বোৱাৰীয়েকজনীয়ে প্ৰসৰ বেদনাত চিঞৰি থাকোতেওঁ সি পুতেকৰ সৈতে আলু পুৰি খাই থাকে। পুতেকে বেছিভাগ খাই পেলাব বুলি বোৱাৰীয়েকক এবাৰ চাবলৈও উঠি নাযায়।

প্ৰসৰ বেদনাত মৃত্যু হোৱা বুধিয়াৰ কফন কিনিবলৈ সিহঁতে কান্দি কান্দি গাঁওবাসীৰ পৰা সহায় বিচাৰে। পুতেকৰ সৈতে ঘীসু কফন কিনিবলৈ যায়। পুতেক মাধৱক সাস্তুনা দি বোৱাৰীয়েকে স্বৰ্গ লাভ কৰিব বুলি কয় আৰু দুয়ো কফন কিনিবলৈ দিয়া পইচাৰে পুৰি-ভাজি, মিঠাই আৰু মদ পেট ভৰাই খায়। বহুদিনৰ মূৰত পেট পূৰাই খাবলৈ পোৱাৰ আনন্দত ঘীসু আৰু মাধৱে নাচি নাচি বেছ হৈ পৰে।

ঘীসুৰ চৰিত্ৰটো অধ্যয়ন কৰিলে পাঠকৰ অন্তৰত কৰুণাৰ উদ্ৰেক হয়। সমাজত কষ্ট কৰিও পেট ভৰাই খাবলৈ নোপোৱাৰ বাবে কৰ্মহীন, এলেহুৱা ঘীসুৰ দৰে চৰিত্ৰৰ জন্ম হয়। ঘীসুৰ মুখেৰে এই শোষণৰ বিৰুদ্ধে থকা ক্ষোভ প্ৰকাশ পাইছে। বোৱাৰীয়েকৰ প্ৰতি শুভ কামনা জনাই পুতেকক সাস্তুনা দিছে—

তেওঁ বৈকুণ্ঠলৈ নাযাব যদি এই মোটা মোটা মানুহবোৰ যাবনে? যিয়ে দুখীয়া-নিচলাক দুই হাতেৰে লুটি-পুতি খায় আৰু নিজৰ পাপ ধুবলৈ গংগা স্নান কৰে আৰু মন্দিৰত জল দান কৰে?

(কফন : প্ৰেমচন্দ : কফন, পৃষ্ঠা : ৯)

ওপৰত উল্লেখ কৰা পুৰুষ চৰিত্ৰসমূহৰ উপৰিও আন ভালমান শোষক আৰু শোষিত দলিত পুৰুষ চৰিত্ৰ প্ৰেমচন্দে অংকন কৰিছে। এই চৰিত্ৰবোৰৰ কিছুমান মুখ্য চৰিত্ৰ নহ'লেও ক্ষুণ্ণক সময়ৰ ভিতৰতে পাঠকৰ মনত দোলা দি যাবলৈ সক্ষম হৈছে। তেনে এটা চৰিত্ৰ হৈছে আদিত্য (মাঁ)। আদিত্য এজন স্বাধীনতা সংগ্ৰামী, তেওঁ স্বয়ংসেৱক সংঘৰ সেনানী আছিল। আদিত্যই দেশৰ বাবে কাৰাবাস খাটিছিল। নিজৰ যৌৱনৰ অমূল্য সময় দেশৰ নামত উছৰ্গা কৰিছিল। কিন্তু তিনিবছৰ কাৰাবাসে তেওঁৰ জীৱন, সুন্দৰ স্বাস্থ্য কাঢ়ি নিলে। ঘৰলৈ তেওঁ এজন বৃদ্ধ ৰোগী হৈহে ঘূৰি আহিল। কাৰাবাসৰ সময়ত তেওঁক সকলোৱে পাহৰি গ'ল। সেই বাবে তেওঁ অভিযোগ কৰা নাই। দেশৰ বাবে নিজৰ জীৱন উছৰ্গা কৰি গৰ্বিত আদিত্যই ঘৰত ভৰি থৈ, পত্নী আৰু পুত্ৰক এবাৰ চাই এই সংসাৰৰ পৰা মেলানি মাগিলে।

ভাই সাহব (বড়ে ভাই সাহব) প্ৰেমচন্দৰ এটা উল্লেখযোগ্য চৰিত্ৰ। নিজৰ মনৰ সকলো আকাংক্ষাক দমন কৰি তেওঁ এজন অধ্যয়নশীল ছাত্ৰৰ অভিনয় কৰিছিল কেৱল ভায়েকৰ মঙ্গলৰ কাৰণে। কিয়নো ডাঙৰজনেই যদি চঞ্চল হয়, তেন্তে ভায়েকক কোনে চাব?

হৰিধনে (ঘৰ জমাই) মাহীমাকৰ অত্যাচাৰৰ ভয়ত শত্ৰুৰেৰে ঘৰলৈ নিজৰ সকলো জমা ধন লৈ আহে। প্ৰথম আদৰ-সাদৰ পোৱা হৰিধনে শত্ৰুৰেৰে ঘৰত লাহে লাহে অৱহেলা-অৱমাননা সহ্য কৰিবলগীয়া হয়। মাক আৰু ককায়েকহঁতৰ লগতে তাৰ ঘৈণীয়েকেও তাক বোজা বুলি ভাবিবলৈ লয়। মনত দুখৰ বোজা কঢ়িয়াই সি নিজৰ ঘৰলৈ ঘূৰি আহে। মাহীমাকে চেনেহেৰে তাক আদৰি লয়। নিজৰ ঘৰত নিজৰ পৰিয়ালৰ সৈতে এটা নতুন জীৱন হৰিধনে ঘূৰাই পায়।

মোহন (জ্যোতি) বিধৱা বুঢ়ীৰ যুৱক পুত্ৰ। ৰূপিয়াৰ প্ৰতি তাৰ দুৰ্বলতা মাকৰ পছন্দ নহয়। নানান কটুকথাৰে তাক ককৰ্থনা কৰে। প্ৰথমে মোহনৰো খং উঠিছিল। কিন্তু পিছত এজন অভিজ্ঞ ব্যক্তিৰ দৰে সি পৰিস্থিতি নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। ৰূপীয়াৰ প্ৰেমে অন্তৰৰ সকলো কলুষতা, খং-ৰাগ ধুই নিলে। সি মাক, ভায়েক আৰু ভনীয়েকলৈ হৃদয়ত মমতা অনুভৱ কৰিলে। তাৰ এই পৰিৱৰ্তনে মাক, ভায়েক, ভনীয়েক, ৰূপীয়া সকলোকে সুখী কৰিলে আৰু সি নিজেও আনন্দিত হ'ল।

প্ৰেমচন্দৰ গয়া (গুল্লী ডঙা), গুদড় চৌধুৰী (দুধ কা দাম) মাধৱ (কফল), জোখু (পুস কী ৰাত) আদি চৰিত্ৰ শোষিত শ্ৰেণীৰ প্ৰতিনিধি। নিজৰ অধিকাৰ সম্পৰ্কে উদাসীন, নিম্নজাতিৰ বুলি হীন ভাৱনাৰে গ্ৰাসিত আৰু পৰিস্থিতিয়ে বিবশ কৰা এই চৰিত্ৰসমূহে সমসাময়িক সমাজৰ প্ৰকৃত ছবি দাঙি ধৰিবলৈ সক্ষম হৈছে।

প্ৰেমচন্দৰ সমসাময়িক সমাজত পৰিস্থিতিৰ বিৰুদ্ধে বিদ্ৰোহ ঘোষণা কৰা পুৰুষ চৰিত্ৰ সমূহৰ ভিতৰ কৃষ্ণ (বিদ্ৰোহী), মেহতা সাহব (বিয়াসত কা দীৱান) জয়কৃষ্ণ (বিয়াসত কা

দীৱান) গোপীনাথ (ডামুল কা কয়দী), কৃষ্ণচন্দ্ৰ (ডামুল কা কয়দী) হজাৰী লাল (উদ্ধাৰ) উল্লেখযোগ্য। নিজৰ নিজৰ ক্ষেত্ৰত এই চৰিত্ৰসমূহে পৰিস্থিতিৰ মুখামুখি হৈছে আৰু শান্তিও ভোগ কৰিছে।

প্ৰেমচন্দ্ৰৰ গল্পত শোষক শ্ৰেণীৰ শেঠ, মহাজন, ঠাকুৰ, উচ্চ শ্ৰেণীৰ অভিমানেৰে ভৰা পুৰুষ আৰু বিলাসত আকৰ্ষণ ডুব গৈ থকা চৰিত্ৰৰে ভৰি আছে। এই সকলৰ ভিতৰত বিপ্ৰ মহাজন (সৱাসেৰ গেছ), চৈন সিং (ঘাসৱালী), কেশৱ (কায়াৰ), বংশীধৰ (ধিক্কাৰ-১), মীৰ, মীৰ্জা (শতৰঞ্জকে খিলাড়ী) কেদাৰ (শান্তি-১), মহেশ নাথ (দুধ কা দাম) আদি চৰিত্ৰৰ নাম উল্লেখ কৰিব পাৰি।

৩.৭.২ প্ৰেমচন্দ্ৰৰ গল্পৰ কেইটামান উল্লেখযোগ্য নাৰী চৰিত্ৰ :

মিছ যোচী :

মিছ যোচী (বিশ্বাস) এগৰাকী আধুনিক মহিলা। বিধৱা যদিও তেওঁ সুন্দৰী আৰু বুদ্ধিমতী। তেওঁ বোম্বাই সভ্য সমাজৰ ৰাধিকা। °° সাধাৰণ বালিকা বিদ্যালয় এখনৰ শিক্ষয়িত্ৰী যোচীৰ চাল-চলন, মান-সন্মান, সা-সম্পত্তিয়ে বহু ধনৱান সকলকো লজ্জিত কৰিছিল। তেওঁ এটা প্ৰকাণ্ড মহলত আছিল, যিটো মহল এসময়ত চিতাৰৰ ৰজাৰ ৰাজমহল আছিল। তেওঁৰ ঘৰলৈ চহৰৰ গণ্য-মান্য ব্যক্তিৰ সঘন আহ-যাহ আছিল। তেওঁ সেই বিত্তৱান সকলৰ দেৱী আছিল। সেই সময়ত তেওঁৰ নিৰ্দেশতে গুৰুত্বপূৰ্ণ বিভাগৰ ঠিকা-ঠুকলিৰ আৰু চাকৰিৰ বদ-বদল আদি সম্পন্ন হৈছিল। তেওঁ যেতিয়া নিজৰ আৰৱী ঘোঁৰাৰে সজ্জিত ফিটন গাড়ীৰে ফুৰিবলৈ গৈছিল তেতিয়া চহৰৰ ডাঙৰ ডাঙৰ ব্যৱসায়ীসকলে তেওঁক থিয় হৈ অভিবাদন জনাইছিল, আনকি তেওঁ গৈ থকা সময়ত গণ্য-মান্য ব্যক্তি সকলেও বৈ তেওঁক ৰাস্তা এৰি দিছিল।

মিছ যোচীৰ সৌন্দৰ্য আৰু সামৰ্থৰ আঁৰত আছিল সেই সময়ৰ বোম্বাইৰ গৰ্ণৰ মিষ্টাৰ জোহৰী। তেওঁ যোচীৰ সৌন্দৰ্যৰ উপাসক আছিল। যোচীৰ তেওঁ আছিল নিকিনা গোলাম আৰু যোচীৰ চকুৰ ইঙ্গিত তেওঁৰ বাবে *নাদিৰচাহী আদেশ*^{৪৪} আছিল।

এইগৰাকী যোচীৰ জীৱনলৈ এগৰাকী স্বাধীনতা সংগ্ৰামী নেতা মিষ্টাৰ আপটেই অবিশ্বাস্য পৰিৱৰ্তনৰ জোঁৱাৰ আনে। এখন প্ৰতিবাদী সভাত প্ৰথমবাৰলৈ দেখা আপটেৰ প্ৰতি তেওঁ দুৰ্বাৰ আকৰ্ষণ অনুভৱ কৰিবলৈ ধৰে। তেওঁক লগ ধৰি, তেওঁৰ লগত কথা পাতি, সহজ-সৰল ডেকাজনৰ আচৰণত তেওঁ মুগ্ধ হয়। মিষ্টাৰ জোহৰীয়ে আপটেক দেখিব নোৱাৰিছিল। দেশদ্ৰোহী বুলি তেওঁক জেললৈ পঠোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰিবলৈ উঠিপৰি লাগিছিল। মিছ যোচীৰ অনুৰোধত জোহৰীয়ে সেই সিদ্ধান্ত সলনি কৰে।

মিছ যোচীয়ে তেওঁৰ ঘৰত এটা ডাঙৰ পাৰ্টিৰ আয়োজন কৰি মিষ্টাৰ জোহৰী আৰু তেওঁৰ আন আন গুণমুগ্ধৰ আগত মিষ্টাৰ আপটেৰ ব্যক্তিত্ব তুলি ধৰে। তেওঁৰ গুণমুগ্ধ আচৰিত হয়। আপটেৰ ব্যক্তিত্বই যোচীক ইমান প্ৰভাৱান্বিত কৰে যে তেওঁৰ বাবে মিষ্টাৰ জোহৰীক গুলীয়াবলৈও তেওঁ উদ্যত হয়। অৱশেষত তেওঁৰ প্ৰেম আৰু অনুৰাগৰ আগত জোহৰী পৰাজিত হৈ তেওঁক নিজৰ বান্ধোনৰ পৰা মুক্ত কৰি দিয়ে।

মিছ যোচী প্ৰেমচন্দৰ এটা শক্তিশালী নাৰী চৰিত্ৰ। সবল ব্যক্তিত্ব আৰু প্ৰকৃত প্ৰেমৰ আগত টকা-পইচা, সা-সম্পত্ত আৰু পদমৰ্যদা যে তুচ্ছ তেওঁ তাকেই প্ৰতিপন্ন কৰিছে।

কুসুম :

কুসুম (কুসুম) প্ৰেমচন্দৰ এটা সবল নাৰী চৰিত্ৰ। মাক-দেউতাকৰ চেনেহত ডাঙৰ হোৱা কুসুমক এজন শিক্ষিত যুৱকৰ লগত বিয়া দিয়ে। বিয়াৰ পিছৰে পৰা গিৰিয়েকে কুসুমক উপেক্ষা কৰে। *গেনা*^{৪৫} হোৱাৰ পিছত তাই তিনিবাৰ গিৰিয়েকৰ ঘৰলৈ গৈছিল।

কিন্তু তেওঁ তাইক এবাৰো মাত-বোল কৰা নাই। ঘৰলৈ ঘূৰি আহি মনৰ দুখতে কুসুমে গিৰিয়েকলৈ এখন দুখনকৈ কেইবাখনো চিঠি লিখে। প্ৰতিখন চিঠিতে গিৰিয়েকৰ প্ৰতি থকা তাইৰ প্ৰেম আৰু আত্মসমৰ্পণৰ ভাৱ স্পষ্টকৈ প্ৰকাশ পাইছে। কিন্তু গিৰিয়েকৰ পৰা তাইলৈ কোনো উত্তৰ নাছিল। কান্দি কান্দি কুসুম শুকাই খীণাই গৈছে।

কুসুমৰ এই অৱস্থা দেখি দেউতাকে এগৰাকী পৰিয়ালৰ শুভাকাংক্ষী বন্ধুক মাতি আনি সকলো বিৱৰি কৈ কুসুমৰ গিৰিয়েকৰ ওচৰলৈ পঠিয়ালে। ল'ৰাজনৰ পৰা তেওঁ জানিব পাৰিলে যে, তেওঁ কুসুমৰ দেউতাকৰ পৰা বিদেশত পঢ়া-শুনাৰ খৰচ আশা কৰিছিল, কিন্তু আশা কৰা মতে তেওঁলোকৰ পৰা সেই ধন তেওঁ নাপালে, সেয়ে তেওঁ কুসুমক প্ৰত্যাখ্যান কৰিছে। দেউতাকে বন্ধুজনৰ মুখৰ পৰা কথাবোৰ জানিব পাৰি ধন দিবলৈ ৰাজি হ'ল।

কুসুমে মাকৰ মুখেৰে কথাবোৰ গম পালে আৰু কোনো টকা-পইচা নপঠিয়াবলৈ দেউতাকক অনুৰোধ কৰিলে। কিন্তু মাক-দেউতাকে জীয়েকৰ সুখৰ কাৰণে সেই টকা দিবলৈ ৰাজি হ'ল। কুসুমে সবলভাৱে প্ৰতিবাদ কৰি ক'লে—

আপুনি দেউতাক কৈ দিয়ক যাতে এক পইচাও তেওঁলৈ নপঠিয়ায়। ...
কিয়নো যিজন মানুহ ইমান স্বাৰ্থপৰ, ইমান দান্তিক, ইমান নীচ, তেওঁৰ সৈতে মোৰ
নিৰ্বাহ নহ'ব। এইটো সেই ধৰণৰে ডকাইটি, যিবোৰ বদমাছ লোকে কৰে। কোনোবা
এজন মানুহক ধৰি লৈ যায় আৰু তেওঁৰ মুক্তিৰ বিনিময়ত পৰিয়ালৰ পৰা শকত
অংকৰ ধন দাবী কৰে।

(কুসুম, মানসবোৱৰ-২, পৃষ্ঠা : ১৩)

মাকে এনেকৈ কোৱাৰ কাৰণে তিৰস্কাৰ কৰোতে কুসুমে ক'লে, যে যদি তেওঁলোকে গিৰিয়েকক টকা দিয়ে তেন্তে তাই আত্মহত্যা কৰিব। তেনেকুৱা মানুহৰ মুখ তাই নাচায়। যদি দেউতাকক মাকে ক'বলৈ ভয় কৰে তেন্তে তায়ে কৈ দিব যে তাই স্বতন্ত্ৰভাৱেই থাকিব।

প্ৰেমচন্দে কুসুমৰ চৰিত্ৰত এগৰাকী আত্মভিম্বানী আৰু স্বাধীনতা প্ৰিয় নাৰীৰ গুণ আৰোপ কৰিছে।

মুলিয়া :

মুলিয়া (ঘাসৱালী) চমাৰ সম্প্ৰদায়ৰ এগৰাকী সুন্দৰী গাভৰু, তাই নিম্ন শ্ৰেণীৰ যুৱক মহাবীৰৰ পত্নী। তাই ঘাঁহ কাটি বিক্ৰী কৰি কোনোমতে জীৱন নিৰ্বাহ কৰে। দুখীয়া হ'লেও তাই স্বাভিম্বানী, সাহসী, চৰিত্ৰবান আৰু পতিব্ৰতা।

মুলিয়াক ঠাকুৰ চৈন সিঙে প্ৰেম নিবেদন কৰিব খোজে। এদিন তাইৰ হাতত ধৰি সি সেই কথা কয়। মুলিয়াই তাৰ ব্যৱহাৰত অপমানবোধ কৰে কিন্তু অকনো ভয় নকৰাকৈ কয়—*মোক এৰি দে, নহ'লে মই চিএগৰি দিম।*^{৩৬}

চৈন সিঙৰ কাৰণে তাই ঘাঁহ কাটিবলৈ যাবলৈ ভয় কৰা হয় কিন্তু তাই ঘাঁহ নাকাটিলে মহাবীৰৰ একাগাড়ীখনৰ ঘোঁৰাৰ ঘাঁহ ক'ত পাব? সেয়ে তাই যাবলৈ বাধ্য হয়। অন্য এদিন তাই আকৌ চৈন সিঙক লগ পায়। সেইদিনা সি তাইক অভয় দি তাইৰ দয়া ভিক্ষা কৰে। তেতিয়া মুলিয়াই কয়—

যদি মোৰ মানুহজনে তোৰ মানুহজনীক এনেকুৱা কথা কয় তোৰ কেনেকুৱা লাগিব? তই তাৰ ডিঙি কাটিবলৈ যাবিনে নাযাৱ ক? ভাবিছ নেকি যে মহাবীৰ চমাৰহে, সেয়ে তাৰ দেহত তেজ নাই, তাৰ লাজ নাই, নিজৰ মৰ্যদাবোধ নাই? মোৰ ৰূপ-ৰং তোৰ ভাল লাগে? মোৰ দয়া লাগে, কাৰণ মই যে চমাৰৰ ঘৰৰ বোৱাৰী, নীচ জাতিৰ আৰু নীচ জাতিৰ তিৰোতাক অলপ দাবী-ধমকী আৰু লোভ দেখুৱালেই তোৰ মুঠিলৈ সহজে আহিব। কিমান সহজ চুক্তি নহয়নে? ঠাকুৰ যে, ইমান সুবৰ্ণ সুযোগ কিয় এৰি দিব?

(ঘাসৱালী, মানসৰোৱৰ-১, পৃষ্ঠা : ২০৬)

চৈন সিং লজ্জিত হয়। মুলিয়াই উচ্চ সমাজৰ আন বহু ব্যভিচাৰৰ কথা চৈন সিঙৰ আগত দাঙি ধৰে। মুলিয়াৰ ব্যৱহাৰে চৈন সিঙৰ চৰিত্ৰ সলনি কৰে।

প্ৰেমচন্দৰ মুলিয়া এটা সাৰ্থক নাৰী চৰিত্ৰ। নিজৰ বাকপটুতা, সাহস আৰু স্বাভিমানৰ কাৰণে নিম্ন জাতিৰ হৈয়ো ঠাকুৰ চৈন সিঙৰ কৰলৰ পৰা নিজকে তাই বক্ষা কৰিবলৈ সক্ষম হয়, লগতে ঠাকুৰ চৈন সিঙকো এটা নৈতিকতাৰ পাঠ পঢ়ায়।

গৌৰা :

গৌৰা (শুদ্ৰা) এজনী বিধৱা মাতৃ গংগাৰ ৰূপহী গাভৰু জীয়েক। পিতাকৰ মৃত্যুৰ পিছত তাই বাগিছাৰ পৰা পাত বুটলি আনে আৰু মাকে মাটিৰ পাত্ৰ পোৰে।

ইয়াৰ পৰা উপাৰ্জন হোৱা সামান্য ধনেৰে দুয়ো কোনো মতে চলি থাকে। কিন্তু গাঁৱৰ মানুহে সুন্দৰী হোৱাৰ বাবেই গৌৰাৰ চৰিত্ৰৰ ওপৰত সন্দেহ কৰে। সেয়ে মাকেও চিন্তাত দিন কটায়। নিজৰ সৌন্দৰ্যই গৌৰাকো চিন্তিত কৰে। হঠাতে এদিন মগৰু নামৰ কহাৰ এজনৰ লগত তাইৰ বিয়া হৈ যায়। সিহঁত সুখী হয়। কিন্তু এই সুখ স্থায়ী নহয়। মানুহৰ মুখত গৌৰাৰ চৰিত্ৰৰ বিষয়ে নানান কথা শুনি মগৰুৱে এদিন তাইক এৰি গুচি যায়। গৌৰা গিৰিয়েকৰ চিন্তাত ব্যাকুল হয় কিন্তু তাই বিশ্বাস কৰে যে এদিন সি নিশ্চয় ঘূৰি আহিব। তাই সেই দিনটোলৈ অপেক্ষা কৰি থাকে।

এদিন এজন বুঢ়া ব্ৰাহ্মণে গৌৰাক স্বামীৰ ঠিকনা বিচাৰি দিয়াৰ আশ্বাস দি কলিকতালৈ লৈ যায়। উৎফুল্লিত গৌৰাই গমেই নাপালে যে বুঢ়া এটা দালালহে। সি তাইক বিক্ৰী কৰিবলৈহে লৈ আহিছে। বুঢ়াই বহু দূৰেৰে এটা দ্বীপত গিৰিয়েক থাকে বুলি তাইক জাহাজত উঠাই মিছ টাপুলৈ লৈ যায়। তাত গৈ তাই সঁচাকৈ গিৰিয়েকক লগ পায়।

দুৰ্ভাগ্যই তাতো গৌৰাক নেৰিলে। এজন ইংৰাজ চাহাবৰ চকু গৌৰাৰ ওপৰত পৰিল। মগৰুৰ পত্নী বুলি জানিও চাহাবে তাইক শস্যা সঙ্গিনী কৰি পাব বিচাৰিলে। মগৰুৱে বাধা দিবলৈ গৈ চাহাবৰ হাণ্টাৰৰ কোব খাই আধা মৰা হয়। গৌৰাই নিজৰ বাকপটুতাৰে

চাহাবৰ হাতৰ পৰা বাচি আহিল। কিন্তু মগৰুৱে তাইৰ পবিত্ৰতাক সন্দেহ কৰি ক'লে—
চাহাবৰ বংলাত ঠাই নাই নেকি? গিৰিয়েকৰ সন্দেহ দূৰ কৰিবলৈ গৌৰাই আত্মহত্যা
কৰে। দৰিদ্ৰ আৰু নিম্নজাতৰ হোৱা বাবেই গৌৰাৰ দৰে সুন্দৰী, সাহসী পবিত্ৰতা আৰু
বাকপটু নাৰী এগৰাকীয়ে পৰিস্থিতিৰ ওচৰত হাৰ মানি মৃত্যু বৰণ কৰিব লগা হয়। প্ৰেমচন্দে
গৌৰাৰ জৰিয়তে পৰাধীন ভাৰতৰ নাৰীসকলে ভোগ কৰা নানান যন্ত্ৰণা আৰু বিপদ সংকুল
জীৱনৰ আভাস দাঙি ধৰিছে।

ফুলমতী :

ফুলমতী (বেটৱালী বিধৱা) : ফুলমতী পণ্ডিত অযোধ্যানাথৰ বিধৱা পত্নী। স্বামী
জীয়াই থাকোতে তেওঁ ঘৰৰ গৃহিণী আছিল। তেওঁক নোসোধাকৈ কোনেও কোনো কাম
নকৰিছিল। চাৰি পুত্ৰ আৰু এগৰাকী কন্যাৰে তেওঁলোকৰ সুখী পৰিয়াল আছিল। কিন্তু
অযোধ্যানাথৰ মৃত্যুৰ লগে লগে ফুলমতীৰ জীৱনলৈ এন্ধাৰ নামি আহিল।

অযোধ্যানাথৰ মৃতকভোজৰ সময়ত পুতেক-বোৱাৰীয়েকে তেওঁৰ আঙা নোলোৱাকৈ
সকলো কাম কৰে। ঘৰৰ মান-মৰ্যদাৰ কথা চিন্তা নকৰি নিজৰ খেয়াল খুচীমতে কামবোৰ
হোৱা দেখি ফুলমতীয়ে মনোকষ্ট পায়। পুতেকহঁতক তেওঁ হকা-বাধাও কৰে, কিন্তু তেওঁৰ
কথা কোনেও নুশুনিলে। মৃতকভোজত বহুত খেলিমেলি হ'ল। খোৱা পাতৰ পৰা আমন্ত্ৰিত
অতিথি উঠি গ'ল। কিন্তু নিজৰ অকৰ্মণ্যতাৰ বাবে সিহঁত অলপো লজ্জিত নহ'ল আৰু
মাকৰ ওচৰত ক্ষমাও নুখুজিলে।

লাহে লাহে ফুলমতী মালিকণীৰ পৰা দাসীত পৰিণত হ'ল। তেওঁৰ সমস্ত গহনা
আৰু সম্পত্তি পুতেকহঁতে হস্তগত কৰিলে। সিহঁতে পৈত্ৰিক সম্পত্তিৰ ভাগ মাক আৰু
ভনীয়েকে নাপায় বুলি কৈ দিলে। ফুলমতী মৰ্মাহত হ'ল। বিধৱা হোৱাৰ লগে লগে এপদ

এপদকৈ সকলো অধিকাৰৰ পৰা তেওঁ বঞ্চিত হ'ল। আনকি নিজৰ সন্তানো তেওঁৰ অধিকাৰ আৰু অনুশাসনৰ পৰা মুক্ত হ'ল।

ফুলমতীৰ স্বাভিমাণে তেওঁক এগৰাকী অন্য নাৰীলৈ ৰূপান্তৰিত কৰিলে। তেওঁ সকলো সা-সুবিধা অকাতৰে জলাঞ্জলি দি গৃহদাসী এগৰাকীৰ দৰে ঘৰৰ সকলো কাম-বন হাতত তুলি ল'লে। পুত্ৰস্নেহ তেওঁৰ অন্তৰৰ পৰা কৰ্পূৰৰ দৰে উৰি গ'ল। অত্যাধিক শাৰীৰিক-মানসিক কষ্টই তেওঁৰ স্বাস্থ্যৰ অৱণতি ঘটালে। তেওঁ লাহে লাহে প্ৰায় চেতনা শূন্য হৈ গৈ থাকিল। মৃত্যু অহা নাই বাবেই তেওঁ জীয়াই থাকিল।

এদিন বাৰিষাৰ আবেলি নলৰ পানী নোখোৱা বৰপুত্ৰৰ বাবে গঙ্গাৰ পানী আনিবলৈ বৰষুণতে তিতি-বুৰি যাওঁতে তেওঁ পিচলি পৰিল। গঙ্গাৰ টোৱে তেওঁক উটুৱাই নিলে। এনেদৰে এগৰাকী চাৰি পুত্ৰ সন্তানৰ মাতৃয়ে মৃত্যুক সাৱতি ল'লে।

সুনী :

সুনী (শান্তি-১) এগৰাকী বিধৱা মাতৃ গোপাৰ একমাত্ৰ কন্যা। মাক-বাপেকৰ আদৰত ডাঙৰ হোৱা সুনী স্বাভিমानी, জেদী আৰু অন্তৰ্মুখী।

মাকে বহুত ধুমধামেৰে কেদাৰ নামৰ এজন যুৱকৰ লগত তাইক বিয়া দিয়ে। কিন্তু তাই সুখী হ'ব নোৱাৰিলে। কেদাৰ মদাহী, নিষ্কৰ্মা আৰু বিলাসী। পত্নীৰ প্ৰতিও তেওঁৰ কোনো কৰ্তব্যবোধ আৰু মৰম-স্নেহ নাই। তেওঁ বিচাৰে কোনো প্ৰশ্ন নকৰাকৈ সুনীয়ে তেওঁক সেৱা কৰক। পতিব্ৰতা পত্নী হৈ কেদাৰে যি কৰে তাতেই সন্মতি দিয়ক। কিন্তু সুনীয়ে সেয়া কৰিব নোৱাৰিলে। পতি-পত্নীৰ মনোমালিন্যই চৰম ৰূপ পালে। সুনীয়ে সকলো চখ জলাঞ্জলি দিলে। মাকে দি পঠোৱা গহনা-কাপোৰ আকৌ মাকৰ ওচৰলৈকে ঘূৰাই পঠিয়ালে।

এদিন কেদাৰ এজনী এক্ট্ৰিচৰ সৈতে ক'ৰবালৈ পলাই গ'ল। দেউতাকৰ বহুত টকা-পইচা লগত লৈ গ'ল। কেদাৰে সুন্নী সেই ঘৰত থকালৈ ঘূৰি নাহে বুলি কৈ গ'ল। এই কথা শুনি মাকে তাইক নিবলৈ আহিল। তাইৰ যাবলৈ সন্মত নহ'ল। মাকৰ বহু অনুনয়-বিনোনয়ৰ পিছতো সুন্নী ঘৰলৈ ঘূৰি নগ'ল। সুন্নীয়ে সেইদিনাই নিজৰ সেন্দুৰ মচি পেলালে আৰু হাতৰ খাৰুও খুলিলে। শাছ-শছৰৰ বুজনৰ প্ৰত্যুত্তৰত তাই তেওঁলোকক কটু কথা শুনালে। সকলো নিৰুপায় হ'ল। এদিন ৰাতিপুৱা যমুনালৈ যাওঁ বুলি সুন্নী আৰু ঘূৰি নাছিল। দুপৰীয়া তাইৰ মৃতদেহ যমুনাৰ পাৰত উদ্ধাৰ হ'ল। এনেকৈ এগৰাকী শিক্ষিত সুন্দৰী, যুৱতীৰ জীৱন বন্তি নুমাই থাকিল।

প্ৰেমচন্দে সুন্নীৰ জৰিয়তে সমসাময়িক সমাজ ব্যৱস্থাৰ বিপক্ষে বিদ্ৰোহ ঘোষণা কৰিছে। পুৰুষৰ হাতৰ পুতলা হৈ চলাতকৈ মৃত্যুকেই সুন্নীয়ে শ্ৰেয় বুলি মানি লৈছে।

প্ৰেমচন্দে ওপৰত উল্লেখ কৰা নাৰী চৰিত্ৰসমূহৰ উপৰিও আৰু অলেখ নাৰী চৰিত্ৰ চিত্ৰিত কৰিছে। এই চৰিত্ৰ সমূহৰ প্ৰায়বোৰেই কিবা নহয় কিবা প্ৰকাৰে সামাজ্য ব্যৱস্থাৰ শোষণৰ বলি হৈছে। বিশেষকৈ নিৰক্ষৰতা, অন্ধবিশ্বাস, কু-সংস্কাৰ আৰু পুৰুষ প্ৰধান সমাজ ব্যৱস্থাই ইয়াৰ বাবে দায়ী। প্ৰেমচন্দৰ গল্পত এনে এটা চৰিত্ৰ মাধুৰী (*বেশ্যা*)। মাধুৰীয়ে বেশ্যা বৃত্তি গ্ৰহণ কৰিও উচ্চ সমাজৰ পুৰুষৰ নিৰ্যাতনৰ পৰা হাত সাৰিব পৰা নাই। লীলা (*বেশ্যা*) স্বামীৰ দ্বাৰা উপেক্ষিত কিন্তু স্বামী উভতি আহিব বুলি অপেক্ষা কৰি সফলো হৈছে। মিচ পদ্মা (*মিচ পদ্মা*) স্বামী প্ৰসাদৰ প্ৰতাৰণাৰ বলি হৈছে।

প্ৰেমচন্দৰ আশা (*স্ত্ৰী অউৰ পুৰুষ*) এজনী উপেক্ষিতা পত্নী। দেখিবলৈ সুন্দৰী নহয় বাবে আশাই পতি বিপিনৰ চৰম অৱহেলা সহ্য কৰিব লগা হয় কিন্তু নিজৰ ধৈৰ্য আৰু সহায়তাৰ বাবে অৱশেষত বিপিনৰ পৰা পত্নীৰ অধিকাৰ তেওঁ লাভ কৰে। অনুপমা

(*নৈবাস্য*), মৰ্যদা (*নিৰ্বাসন*) আৰু লীলা (*স্বৰ্গ কী দেৱী*) তিনিজনী পতিব্ৰতা পত্নী। কিন্তু স্বামীৰ বাবে অনুপমা মাত্ৰ সন্তান জন্ম দিয়া মাধ্যমহে। পুত্ৰ সন্তানৰ আশাত তৃতীয়বাৰ মাক হ'বলৈ যাওঁতে তাই মৃত্যুক সাৱটি ল'ব লগা হয়। মৰ্যদাৰ পতি পৰশুৰামে মেলা চাবলৈ গৈ হেৰোৱা ঘৈণীয়েকৰ চৰিত্ৰৰ ওপৰত সন্দেহ প্ৰকাশ কৰি নিৰ্দয়ভাৱে ঘৰৰ পৰা বাহিৰ কৰি দিয়ে। *স্বৰ্গ কী দেৱী* ত লীলাই প্ৰথমে শাহুৱাইৰ নিৰ্যাতন সহ্য কৰিবলগীয়া হয়। পিছত সন্তান বিয়োগৰ শোক আৰু বিপথে যোৱা স্বামীৰ নানান অভিযোগ সহ্য কৰিও শেষত তেওঁ স্বামীৰ অন্তৰ জয় কৰিবলৈ সক্ষম হয়। জাত-পাত আৰু উচ্চ-নীচৰ কু-সংস্কাৰৰ বাবে নিৰ্যাতন ভোগা প্ৰেমচন্দৰ গল্পৰ এটা নাৰী চৰিত্ৰ প্ৰেমা (*কাৰ*)। প্ৰেমিক কেশৱে জাত-পাত নিমিলা বাবে তাইক দিয়া প্ৰতিজ্ঞা ভংগ কৰিছে। প্ৰেমাি এই ব্যৱস্থাৰ প্ৰতিবাদ জনাই আত্মহত্যা কৰিছে। প্ৰেমচন্দৰ আন এটা চৰিত্ৰ গংগী (*ঠাকুৰ কা কুঁৱা*)। সৰু জাতৰ মানুহে বিশুদ্ধ পানী এটুপিৰ পৰাও কিয় বঞ্চিত হ'ব লাগে? এই প্ৰশ্নই তাইক বিদ্ৰোহী কৰি তোলে আৰু ঠাকুৰৰ কুঁৱাৰ পৰা পানী আনিবলৈ উদ্যত হয়। তাই সফল হ'ব পৰা নাই যদিও এই ব্যৱস্থাৰ বিৰুদ্ধে বিদ্ৰোহী হৈ উঠিছে। মুন্নী (*পুস কী ৰাত*) হৰুৰ পত্নী। তাই হৰুক কয় — *দেহা পানী কৰি খেতি কৰিও পেট ভৰাই খাবলৈ নাপালে খেতি কৰিব লাগে কিয়? তাতকৈ মজদুৰী কৰি খোৱাই ভাল।*^{৩৮}

বাল্য বিবাহৰ পৰিণাম ভোগ কৰা কৈলাশ কুমাৰী (*নৈবাস্য লীলা*), মানি (*ধিক্কাৰ-*
১) আৰু সুভাগী (*সুভাগী*) প্ৰেমচন্দৰ তিনিটা উল্লেখযোগ্য নাৰী চৰিত্ৰ। বালবিধৱা কৈলাশ কুমাৰীয়ে কি কৰে, ক'ত থাকে সকলোৱে লক্ষ্য কৰি থাকে, তাইৰ ওপৰত সকলোৰে অভিযোগ। তাই মাক-বাপেকৰ বোজা হৈ পৰিছে বুলি ভাবি তেওঁলোকে এটা চৰম সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে। বালবিধৱা মানিয়ে খুড়ীয়েক-খুড়াকৰ মানসিক অত্যাচাৰ সহ্য কৰিব নোৱাৰি

আত্মহত্যা কৰে। সুভাগীয়ে কঠোৰ পৰিশ্ৰম কৰি জীৱন নিৰ্বাহ কৰে। শেষত তাইৰ স্বভাৱ চৰিত্ৰত মুগ্ধ হৈ গাঁৱৰে এগৰাকী শুভাকাঙ্ক্ষী সজন সিঙে তাইক বোৱাৰী কৰি নিবলৈ প্ৰস্তাৱ দিয়ে।

প্ৰেমচন্দৰ এই চৰিত্ৰবোৰৰ মাজেৰে সমাজত পুৰুষ-মহিলা উভয়ৰে স্থিতি আৰু বিভিন্ন পৰিস্থিতিত তেওঁলোকে পালন কৰা ভূমিকাৰ বাস্তৱ চিত্ৰ দাঙি ধৰিছে।

৩.৮ প্ৰেমচন্দৰ চুটিগল্পৰ কলা-কৌশল :

প্ৰেমচন্দৰ সকলোবোৰ চুটিগল্পৰ নিৰ্মাণশৈলী একে নহয়। তেওঁ ভিন ভিন সময়ত ৰচনা কৰা গল্পসমূহৰ কলা-কৌশলো ভিন ভিন। তেওঁৰ আৰম্ভণিৰ প্ৰায়বোৰ গল্প আছিল বৰ্ণনাধৰ্মী। এই গল্পসমূহত চুটিগল্পৰ বিশিষ্ট লক্ষণ আৰম্ভণি আৰু পৰিণতিৰ আকস্মিকতা আৰু নাটকীয়তা দেখিবলৈ পোৱা নাযায়। এই দীঘলীয়া গল্পবোৰত ভাষা আৰু কাহিনীৰ সংক্ষিপ্ততাও ৰক্ষা হোৱা নাই। এই সময়ৰ গল্পসমূহত কাহিনীৰ গতিশীলতাৰ অভাৱ পৰিলক্ষিত হয়। অনাৱশ্যক বৰ্ণনাই গল্পসমূহৰ গতি লেহেমীয়া কৰিছে আৰু সংবেদনাও হেৰুৱাইছে। *পঞ্চপৰমেশ্বৰ*, *নমক কা দাৰোগা*, *পৰীক্ষা* আদি গল্পত তেওঁ কাহিনী আৰু চৰিত্ৰ বিকাশত ব্যাখ্যাৰহে সহায় লৈছে। কিন্তু তেওঁৰ বিকাশ কালৰ গল্পসমূহত কলা-কৌশলৰ পৰিৱৰ্তন ঘটিছে। এই সময়ৰ গল্পসমূহত দৃশ্য আৰু ছবি বৰ্ণনাত প্ৰেমচন্দে অভূতপূৰ্ব সফলতা লাভ কৰিছিল। এই গল্পসমূহৰ কাহিনী বৰ্ণনাত প্ৰতীক, উপমাৰ আৰু ৰূপকৰ সংযোগ, ভাৱৰ তীব্ৰতা আৰু সূক্ষ্মতাও প্ৰদান কৰিছিল।

উৎকৰ্ষ কালত প্ৰেমচন্দৰ গল্পশৈলীৰ আৰু অধিক পৰিৱৰ্তন ঘটা দেখিবলৈ পোৱা যায়। এই গল্পসমূহত পৰিস্থিতি চিত্ৰণ আৰু অৱস্থা বৰ্ণনাৰ স্তৰ যথেষ্ট কলাত্মক হৈ পৰিছিল। এই গল্পসমূহৰ ছবি বৰ্ণনাত অভিধাত্মক শৈলীৰ সলনি সম্পূৰ্ণ ধ্বন্যাত্মক আৰু ব্যঞ্জনাত্মক

শৈলীৰ প্ৰয়োগ ঘটিছে। এই বৰ্ণনাৰ বেখাবোৰে উপমা, কল্পনা, ব্যঞ্জনা আৰু বিভিন্ন ৰঙত ডুবি সম্পূৰ্ণ চিত্ৰ দাঙি ধৰিছিল।^{৪০} প্ৰেমচন্দৰ এই গল্পসমূহৰ কাহিনীবিন্যাস আটল। লক্ষ্য আৰু ফলশ্ৰুতি একমুখিতা, বৰ্ণনাৰ সংযম আৰু মিতব্যয়তাও এই গল্পসমূহত দেখিবলৈ পোৱা যায়। তেওঁৰ কফন, পুস কী ৰাত, নশা, বড়ে ভাই সাহব আদি গল্পত এই লক্ষণসমূহ বিদ্যমান।

কেৱল কলাৰ দৃষ্টিৰেই নহয় ভাৱৰ দৃষ্টিৰেও প্ৰেমচন্দৰ আৰম্ভণি আৰু পৰৱৰ্তী গল্পসমূহৰ মাজত পাৰ্থক্য দেখিবলৈ পোৱা যায়। পৰৱৰ্তী সময়ৰ গল্পসমূহত পৰিস্থিতিৰ বিৰশতাৰ প্ৰতি প্ৰেমচন্দৰ ব্যঙ্গাত্মক দৃষ্টি পৰিলক্ষিত হয়। সেইবোৰ গল্পত পৰিস্থিতিৰ বিৰুদ্ধে তেওঁ বিদ্ৰোহ ঘোষণা কৰিছিল। তেওঁৰ সেই সময়ৰ গল্পসমূহে সামাজিক বিকাশৰ কাৰণে মহত্বপূৰ্ণ অস্ত্ৰৰূপে কাম কৰিছিল।^{৪১} অৱশ্যে সমাজ সংস্কাৰৰ উদ্দেশ্য আগত ৰাখি ৰচনা কৰা বাবে অনেক স্তৰত কলাত্মক দ্ৰুটি বৈ গৈছে।^{৪২}

৩.৮.১ গদ্যশৈলী (ৰীতি) :

ভাৰতীয় হিন্দী গদ্য সাহিত্যৰ প্ৰেমচন্দ এগৰাকী অন্যতম গদ্য সাহিত্যিক। তেওঁ গল্পত স্বাভাৱিকতে হিন্দুস্তানী ভাষা ব্যৱহাৰ কৰিছিল যদিও পৰিৱেশ, বিষয়বস্তু আৰু চৰিত্ৰ ভেদে ভিন ভিন ভাষাশৈলী ব্যৱহাৰ কৰিছে। ভাৱ আৰু অনুভূতিৰ লগে লগে ভাষাৰ ক্ষেত্ৰতো তেওঁ ডাঙৰ বাদশ্বাহ আছিল। ... তেওঁৰ ভাষাপক্ষ ইমান সমৃদ্ধ আৰু বিশাল আছিল যে তেওঁৰ ৰচনাত পণ্ডিতেও নিজৰ ভাষা বিচাৰি পাইছিল, মৌলৰীয়েও পাইছিল; জজ-উকীল আৰু গাঁৱৰ মজদুৰেও নিজৰ ভাষা বিচাৰি পাইছিল।^{৪২}

প্ৰেমচন্দৰ গল্পৰ বৰ্ণনাশৈলী প্ৰধানকৈ বৰ্ণনাত্মক। প্ৰয়োজন আৰু পৰিৱেশ ভেদে তেওঁ কেতিয়াবা ব্যাখ্যাাত্মক, ব্যঙ্গাত্মক আৰু সমালোচনাত্মক শৈলীয়ো গ্ৰহণ কৰিছে।

প্ৰেমচন্দৰ ভালেমান গল্পৰ আৰম্ভণি আৰু পৰিসমাপ্তি সাধুকথাধৰ্মী। যেনে —

উদাহৰণ-1 :

किसी गाँव में शंकर नाम का एक कुरमी किसान रहता था। सीधा-सादा गरीब आदमी था, अपने काम से काम, न किसी के लेने में, न किसी के देने में। छक्का-पंजा न जानता था

(सवासेर गेहूँ मानसरोवर-4, पृष्ठ : 127)

उदाहरण-2 :

प्रातःकाल दोनों लाशें साथ-साथ नदी में तैर रही थीं। जीवन यात्रा में उन्हें वह चिर-संग कभी न मिला था। स्वर्ग-यात्रा में दोनों साथ-साथ जा रहे थे।

(शुद्रा, मानसरोवर, भाग-2, पृष्ठ : 216)

বাক্য বীতি :

প্ৰেমচন্দৰ বাক্যবীতি সহজ-সৰল আৰু জতুৱাঠাঁচযুক্ত। গল্পৰ কাহিনী বৰ্ণনাত তেওঁ চুটি চুটি বাক্য ব্যৱহাৰ কৰিছে। সৰল, পোনপটীয়া বাক্যবোৰ সাধাৰণতে ব্যঞ্জনাঙ্কম। যেনে —

उदाहरण-1 :

पाँच साल गुजर गये। रघु का-सा मेहनती, ईमानदार, बात का धनी दूसरा किसान गाँव में न था। पन्ना की इच्छा के बिना कोई काम न करता। उसकी उम्र अब 23 साल की हो गयी थी। पन्ना बार-बार कहती-भईया बहू को बिदा करा लाओ। कब तक नैहर में पड़ी रहेगी।

(अलगयोझा)

उदाहरण-2 :

फागुन का महीना था। किसान ऊख बोने के लिए खेतों को तैयार कर रहे थे। बुद्धू का बाजार गरम था। भेड़ों की लूट मची हुई थी। दो-चार आदमी नित्य द्वार पर खड़े खुशामदें किया करते। बुद्धू किसी से सीधे मुँह बात न करता। भेड़ रखने की फीस दूनी कर दी थी।

(मुक्ति-मार्ग)

কথোপকথন বা সংলাপ অংশতো তেওঁ চুটি চুটি বাক্য ব্যৱহাৰ কৰিছে। এই বাক্যসমূহত প্ৰেমচন্দৰ বাক্যপটুতা, সূক্ষ্মতা, ব্যঙ্গ আৰু বিশ্বসাযোগ্যতা প্ৰকাশ পাইছে। যেনে —

उदाहरण-1 :

एक ने पूछा-यह कौन बुढ़िया थी?
'अरे, वही पण्डित अयोध्यानाथ की विधवा है।'
'अयोध्यानाथ तो बड़े आदमी थे।'
'हाँ, थे तो; पर इसके भाग्य में ठोकर खाना लिखा था।'
'उनके तो कई लड़के बड़े-बड़े हैं और सब कमाते हैं?'
'हाँ सब हैं भाई, मगर भाग्य भी तो कोई वस्तु है!'

(बेटों वाली विधवा)

उदाहरण-2 :

'यह चिमटा कहाँ था?'
'मैंने मोल लिया है।'
'कैसे पैसे में?'
'तीन पैसे दिये।'

(ईदगाह)

माजे माजे अरशो तेउँ दुई-एटा दीघल वाक्यो व्‍यवहार करिछे। आरोगिक परिस्थिति वरुणना वा विशेष परिस्थिति वरुणनात प्रेमचन्द केइवाटाओ सबल वाक्य वा खण्ड वाक्य संयोगेरे एकोटा दीघल वाक्य बचना करिछिल। येने —

उदाहरण-1 :

उसकी आँखें मानो उस दृश्य पर जम गयीं, दाम्पत्य का वह सरल आनन्द, उनका प्रेमालिंगन, उनकी मुग्ध मुद्रा-प्यारी की टकटकी-सी बँध गयी, यहाँ तक कि दीपक के धुँधले प्रकाश में वे दोनों उसकी नजरों से गायब हो गये और अपने ही अतीत जीवन की एक लीला आँख के सामने बार-बार नये-नये रूप में आने लगी।
(स्वामिनी)

उदाहरण-2 :

आँखों से आँसू जारी थे, दिलों से आहें निकल रही थीं; पर रत्न-जटित आभूषण पहने जा रहे थे, अश्रु-सिंचित नेत्रों में सुरमा लगाया जा रहा था और शोक-व्यथित हृदयों पर सुगंध का लेप किया जा रहा था।

(परीक्षा)

शब्द वैचित्र्य :

प्रेमचन्द वरुणनातेउँ तत्सम, अर्धतत्सम, तद्धर, देशी-विदेशी भिन् भिन् शब्द

ব্যৱহাৰ কৰিছে। বিষয়বস্তু, চৰিত্ৰ আৰু পৰিৱেশ ভেদে উপযুক্ত স্থানত উপযুক্ত শব্দ ব্যৱহাৰ কৰি গল্পৰ ভাষাক মহিমামণ্ডিত কৰি তুলিছিল। প্ৰেমচন্দে আৰৱী, ফাৰ্চীৰ সংযোগেৰে উৰ্দু, হিন্দী আৰু উৰ্দুৰ সংযোগত হিন্দুস্থানী, কথ্য হিন্দী আৰু মান্য হিন্দী ভাষাক প্ৰয়োজন অনুসাৰে ব্যৱহাৰ কৰিছে।^{৪০} সেয়ে তেওঁৰ বেলেগ বেলেগ পৰিৱেশৰ গল্পৰ ভাষা বেলেগ বেলেগ। প্ৰেমচন্দে তেওঁৰ দীল কী বাণী, পৰীক্ষা, ক্ষমা, বজ্ৰপাত, লৈলা, শতৰঞ্জ কে খিলাড়ী আদি গল্পত উৰ্দু শব্দ, বসিক সম্পাদক, অনুভৱ, কুসুম, ধিক্কাৰ-২ আদি গল্পত মান্য হিন্দী ভাষাৰ শব্দ আৰু বেট'ৱালী বিধৱা, পুস কী ৰাত, ঠাকুৰ কা কুঁৱা, কফন, মুক্তিমাৰ্গ, সৱাসেৰ গেঁহু আদি গল্পত হিন্দুস্থানী ভাষাৰ শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিছে। প্ৰেমচন্দে নৈৰাশ্য, সৌভাগ্য কে কোড়ে, নশা, দীক্ষা, বিচিত্ৰ হোলী, বড়ে ভাই সাহব, বিয়াচত কা দীৱান আদি গল্পত ভালেমান ইংৰাজী শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিছে।

প্ৰেমচন্দৰ গদ্যৰ লয় :

প্ৰেমচন্দৰ গল্পত মাজে মাজে লয়যুক্ত গদ্যও দেখিবলৈ পোৱা যায়। তেওঁৰ বিশ্বাস, পৰীক্ষা, বজ্ৰপাত, বেট'ৱালী বিধৱা, লৈলা আদি ভালেমান গল্প এইক্ষেত্ৰত উল্লেখযোগ্য। যেনে—

উদাহৰণ-1 :

आकाश पर तारे निकले हुए थे, चैत की शीतल, सुखद वायु, चल रही थी, सामने के चौड़े मैदान में सन्नाता छाया हुआ था, लेकिन मिस जोशी को ऐसा मालूम हुआ मानो आपटे मंच पर खड़ा बोल रहा है। उसका शांत, सौम्य, विषादमय स्वरूप उसकी आँखों में समाया हुआ था।

(विश्वास, मानसरोवर-3, पृ:4)

উদাহৰণ-2 :

सहसा ऐसा मालूम हुआ कि सारी प्रकृति संगीतमय हो गयी है। पर्वत और वृक्ष, तारे और चाँद, वायु और जल सभी एक स्वर से गाने लगे। चाँदनी की निर्मल

छटा में, वायु के नीरव प्रहार में, संगीत की तरंगें उठने लगी।

(लैला, मानसरोवर-3, पृ:113)

अलंकार :

प्रेमचन्दे तेওঁৰ গল্পত উপमा, रूपक, श्लेष, बक्रोक्ति, अनुप्रास आदि अलंकार सफलभारे ब्यरहार करिछे। तलत केइटामान उदाहरण दाङ्गि धरा हल —

उपमा :

खेती की हालत अनाथ बालक की सी है। (मुक्ति-मार्ग)

* * * * *

जाल मे फँसे पक्षी की भाँति फड़फड़ाकर निकल भागा (मिस पदमा)

* * * * *

जाड़ा किसी पिशाच की भाँति उसकी छाती को दबाये हुए थे (पूस की रात)

* * * * *

दिल आइने की भाँति निर्मल (कैदी)

* * * * *

मीठे फल में जैसे कीड़े पड़ गये (मिस पदमा)

* * * * *

बिछु के डंक का-सा झोका। (पूस की रात)

प्रेमचन्दर भालेमान वाक्यत उपमाब बहल प्रयोग देखा याय। येने —

उदाहरण-1 :

में वह हार हूँ, जिसके प्रत्येक फूल में आप धागे की भाँति घुसे हैं। उस धागे के बगैर हार के फूल बिखर जायँगे और धूल में मिल आयँगे। (विश्वास)

उदाहरण-2 :

प्रातःकाल पानी का घड़ा लेकर चलती, तब उसका गेहुआँ रंग प्रभात की सुनहली किरणों से कुन्दन हो जाता, मानो उषा अपनी सारी सुगन्ध, सारा विकास और सारा उन्माद लिये मुसकराती चली जाती हो। (अलग्योझा)

ৰূপক :

প্ৰেমচন্দে তেওঁৰ গল্পত ভালেমান ৰূপক অলংকাৰৰো ব্যৱহাৰ কৰিছে। যেনে —

অগ্নিময় নেত্ৰো। (মাঁ)

* * * * *

অভিমান কী পুতলী (শান্তি-1)

* * * * *

আঁখ কী পুতলী (শান্তি-1)

* * * * *

ক্ৰোধাগ্নি কী এক চিনগাৰী (কুসুম)

* * * * *

কানুন কা ফৌলদী কবচ। (বেটোৱালী বিধৱা)

* * * * *

খুন কী নদियाँ (পৰীক্ষা)

* * * * *

চিতাগ্নি (শান্তি-1)

* * * * *

জীৱন সূত্ৰ। (শান্তি-1)

* * * * *

ধৈৰ্য কা প্যালা (সত্যগ্ৰহ)

* * * * *

পত্থৰ কে দেৱতা (কুসুম)

* * * * *

প্ৰাণ পখেরু (সত্যগ্ৰহ)

* * * * *

বিদ্ৰোহ কা পিশাচ (দামুল কা কৈদী)

* * * * *

বিপত্তি কে সাপ (মাঁ)

* * * * *

मन की मिठाई (चमत्कार)

* * * * *

सुगंध का लेप (परीक्षा)

प्रेमचन्दे भालेमान रूपकधर्मी वाक्यो ब्यरहाब कबिछे। येने —

उदाहरण-1 :

फिर भी ठंड कम न हुई। ऐसा जान पड़ता था, सारा रक्त जम गया है,
धमनियो में रक्त की जगह हिम बह रहा है। (पूस की रात)

उदाहरण-2 :

कल्पना ने यमदूत रच डाले, उनके भाले और गदाएँ रच डालीं, नरक का
अग्निकुण्ड दहका दिया। डाक्टर की एक घूँट दवा एक हजार मन की गदा की
आवाज और आग के उबलते हुए समुद्र के दाह पर क्या असर करती? (बासी भात
में खुदा का साझा)

जतुराठाँच (मुहावरे) :

प्रेमचन्दर गङ्गब गदु जतुराठाँचेरे समुद्र। जतुरा ठाँचर सघन ब्यरहाबे वाक्यक
शक्तिशाली आरु श्रुतिमधुब कबि तुलिछे। तलत केइटामान उदाहरण दाडि धबा हँल—

आसमान में दिया जलना (मुक्ति-मार्ग)

* * * * *

खून के आँसू (शतरंज के खिलाड़ी)

* * * * *

गला छुड़ाना (कुसुम)

* * * * *

घाव पर नोन/नमक छिड़कना। (अलग्योझा, डिक्री के रूपये)

* * * * *

चक्की में तुतना। (अलग्योझा)

* * * * *

चौली दामन का नाता। (अलग्योझा)

* * * * *

छाती पर मुँग दलना। (कुसुम, अलगयोझा)

* * * * *

जान मे जान आना। (विचित्र होली)

* * * * *

जान से हाथ धोना। (विचित्र होली)

* * * * *

दाँत लगाना। (अलगयोझा)

* * * * *

धरती पर पैर नही रखना। (मुक्ति-मार्ग)

* * * * *

नमक का हक। (रियासत का दीवान)

* * * * *

नशा हिरन होना। (विचित्र होली)

* * * * *

पाव की धुल। (कुसुम)

* * * * *

बदन में आग लग जाना। (अलगयोझा)

* * * * *

मुँछे पर ताव देना। (अलगयोझा)

* * * * *

मुँह में कालिख लगाना। (अलगयोझा)

* * * * *

मुह काला करना। (शान्ति)

* * * * *

सिर पर पेर रखना। (विचित्र होली)

* * * * *

सिर पर हाथ रखना। (अलगयोझा)

* * * * *

सुली पर टँगा रहना। (कायर)

प्रवाद-प्ररचन आरु फकरा-योजना (लोकोकित/करावत/सूकित) :

प्रेमचन्दे तेउंर गन्नत वकरावीतित डलेमन फकरा-योजना वररहर करिछे। ऐइ वररहरे तेउंर गन्नत वररर आरु सरल करि तुलिछे। येने —

आग में बहादुर ही कुदते हैं। (ईदगाह)

* * * * *

आदमी का सबसे बड़ा दुशमन गरुर हैं। (दिल की राणी)

* * * * *

पाप सदैव पाप है, चाहे वह किसी भी आवरण मे मंडित हो। (डिक्री के रूपया)

* * * * *

महत्वाकंक्षा आँखों पर परदा डाल देते हैं। (माँ)

* * * * *

माँ तो बच्चे का सर्वस्व है। (घर जमाई)

* * * * *

रूप और गर्ब में चोली दामन का नाता है। (अलगयोझा)

* * * * *

रोटी के साथ लोगों के हृदय भी अलग हो जाते हैं।

* * * * *

वहादुर वेटे की माँ उसकी बीरगति पर प्रसन्न होते हैं। (शान्ति-1)

* * * * *

सवल की सिकायतें सब सुनते हैं निर्बल की फरियाद कोई नहीं सुनता। (अलगयोझा)

* * * * *

सेवा स्वयं अपना पुरस्कार है। (माँ)

वररनार सूम्नता :

प्रेमचन्दर गन्नत पबिबेशर सजीर, सुन्दर आरु सूम्नातिसूम्न वररना देखिबले पोरार यार। येने —

उदाहरण-1 :

सघन अन्धकार छाया हुआ था। ऊपर काला आकाश था, नीचे काला जल। गौरा आकाश की और तक रही थी। उसकी संगिनी जल की और। उसके सामने

आकाश के कुसुम थे, इकसे चारों ओर अनन्त, अखण्ड, अपार अन्धकार था।

(शुद्रा)

उदाहरण-2 :

संध्या का समय था। लखनऊ के एक सजे हुए बँगले में मित्रों के महफिल जमी हुई थी। गाना-बजाना हो रहा था। एक तरफ आतशबाजियाँ रखी हुई थी। दूसरे कमरे में मेजों पर खाना चुना जा रहा था। चारों तरफ पुलिस के कर्मचारी नजर आते थे।

(माता का हृदय)

३.९ प्रेमचन्दर गल्लत सामाजिक चित्र :

साहित्यक समाज्ब समसामयिक घटनारलीब प्रतिबिम्ब बुलि कोरा हय। समाज्ब समसामयिक परिस्थितिये साहित्यब ँपबत प्रभार पेलोराटो स्वाभारिक, कियनो साहित्यिकसकल समाज्बे ँको ँकोटा अंश। समाज ब्यरस्थुई तेँलोकक सृष्टि करे। सेये समाज सचेतन साहित्यिकर लेखनित सेई युगब समाज्ब चित्र प्रतिफलित हय। प्रेमचन्द आछिल ँगराकी समाज सचेतन लेखक। सेई समयब भारतीय समाज्ब परिबेश परिस्थिति आरु विभिन्न समस्युई तेँब साहित्यिक जीरनत यथेष्ट प्रभार पेलुईछिल। सेये तेँब गल्लसमुहत समकालीन समाज्ब प्रायबोब समस्यु आरु परिबेश-परिस्थितिब स्पष्ट छवि प्रतिबिम्बित हैछे।

३.९.१ ँपनिबेशिक शासन ब्यरस्थुब परिणति :

प्रेमचन्दर जन्म हैछिल पबधीन भारतत। तेँ यिखन समाजत बसबास करिछिल सेई समाज आछिल इंराज शासनाधीन भारतीय समाज। सेइखन समाज सामाजिक, आर्थिक, धर्मीय आरु बाजनैतिक समस्युबे जर्जरित आछिल। प्रेमचन्दर गल्लत ँई ब्यरस्थुब कुफल भोग करा साधारण जनताब चित्र प्रतिफलित हैछे।

৩.৯.১.১ ইংৰাজৰ আমোলত শাসন-শোষণৰ চিত্ৰ :

প্ৰেমচন্দৰ সমসাময়িক ভাৰতবৰ্ষত বৃটিছ শাসনে ভাৰতীয় সামন্তবাদক সম্পূৰ্ণৰূপে নিয়ন্ত্ৰণ কৰি পেলাইছিল। ভাৰতীয় ৰাজ্যসমূহৰ ৰজা-মহাৰজাসকলে স্বতন্ত্ৰতাকৈ বৃটিছ চৰকাৰৰ ছত্ৰ ছায়াতহে নিজকে সুৰক্ষিত বুলি ভাবিছিল। জনতাৰ ওপৰত কৰৰ বোজা জাপি দি তাৰে এটা অংশ ইংৰাজ চৰকাৰক হাঁহিমুখে অৰ্পণ কৰি বেছি অংশৰে তেওঁলোকে নিজৰ ভঁৰাল ভৰাইছিল। জনতাক শোষণ কৰি তেওঁলোক বিলাসত আকৰ্ষণ কৰি দূৰ গৈছিল। মদ, দবা, জুৰা তেওঁলোকৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ অপৰিহাৰ্য অংগত পৰিণত হৈছিল। কৰৰ বোজা কঢ়িয়াব নোৱাৰি বিৰশ হৈ পৰা অসহায় সাধাৰণ জনতাৰ প্ৰতি তেওঁলোকৰ অকনো সহানুভূতি বা কৰণীয় নাছিল। প্ৰেমচন্দে *বিয়াসত কা দীৱান* আৰু *শতৰঞ্জ কী খিলাড়ী* গল্পত সেই সময়ৰ এখন বাস্তৱ চিত্ৰ অংকন কৰিছে। *বিয়াসত কা দীৱান*ত দেশী শাসকৰ দ্বাৰাই সাধাৰণ জনতাক কৰা শোষণৰ চিত্ৰ আৰু *শতৰঞ্জ কী খিলাড়ী*ত বিশিষ্ট নাগৰিকৰ দেশপ্ৰেমহীনতা আৰু বিলাসিতাৰ চিত্ৰ অংকন কৰিছে।

৩.৯.১.২ পুঁজিবাদ অৰ্থনীতিৰ আক্ৰমণ :

প্ৰেমচন্দৰ সমসাময়িক ভাৰতীয় সমাজত ইংৰাজ পুঁজিবাদে ভাৰতীয় অৰ্থনীতিক সম্পূৰ্ণৰূপে বিধ্বস্ত কৰি পেলাইছিল। দেশৰ কেঁচামাল ইংলণ্ডলৈ লৈ গৈছিল আৰু বিদেশী বস্তুৰে ভাৰতীয় বজাৰ ভৰি পৰিছিল। স্থানীয় ক্ষুদ্ৰ ব্যৱসায়ীসকলৰ জীৱিকা প্ৰায় বন্ধ হৈ পৰিছিল। এইক্ষেত্ৰত জমিদাৰ, মহাজন আদি অৰ্থবান ভাৰতীয়সকলেও ইংৰাজৰ মধ্যস্থতাকাৰী হৈ সুবিধা বুজি সাধাৰণ ব্যৱসায়ী আৰু কৃষকসকলক শোষণ কৰিছিল। প্ৰেমচন্দে *বলিদান*, *তাৱান*, *সমৰযাত্ৰা* আদি গল্পত এই শোষণৰ চিত্ৰ অংকন কৰিছে। *বলিদান*ত কুঁহিয়াৰৰ খেতি কৰি, গুৰুৰ ব্যৱসায়ৰে স্বচ্ছলভাবে জীৱন নিৰ্বাহ কৰা হৰখুৰ

ব্যৱসায় বন্ধ হৈছিল বজাৰত বিদেশী চেনীৰ আমদানী হোৱাৰ লগে লগে। *সমৰযাত্ৰা*ৰ নোহৰীৰ দুৰ্দশাৰ কাৰণে ইংৰাজৰ শোষণ আৰু স্থানীয় থানাৰ দাৰোগা কোদই চৌধুৰীৰ সুবিধাবাদী মনোভাৱ।

৩.৯.১.৩ সাধাৰণ জনতাৰ জীৱনৰ নিৰাপত্তাহীনতা :

ইংৰাজৰ আমোলত সমাজত নৰ-নাৰীয়ে জীৱনৰ নিৰাপত্তাহীনতাত ভুগিছিল। ভাৰতীয় লোকক তেওঁলোকে পণ্য সামগ্ৰীৰ দৰে বিক্ৰীও কৰিছিল। সাধাৰণ ভাৰতীয় জনতাক প্ৰতাৰণা কৰি ইংৰাজৰ দালালে ইংৰাজ বিষয়া-কৰ্মচাৰীৰ ওচৰত বিক্ৰী কৰিছিল। *শুদ্ৰা* গল্পত এজন বুঢ়া ব্ৰাহ্মণৰূপী দালালে এগৰাকী সুন্দৰী বোৱাৰী গৌৰা, তেওঁৰ স্বামী মগ্ৰু আৰু আন এগৰাকী বিধৱা নাৰীক *মিৰ্চ টাপু*^{৪৪} ৰ এজেণ্টৰ ওচৰত বিক্ৰী কৰিছিল। ইংৰাজ এজেণ্টৰ কামনাৰ বলি হোৱাৰ পৰা গৌৰাক বচাবলৈ গৈ গিৰীয়েক মগ্ৰু হাণ্টাৰৰ কোব খাই মৃতপ্ৰায় হয়। মানসিকভাৱে বিধ্বস্ত হৈ পিছত গৌৰাই আত্মহত্যাৰ পথ বাচি ল'বলৈ বাধ্য হৈছে।

প্ৰেমচন্দৰ সমসাময়িক ভাৰতীয় সমাজত ইংৰাজৰ আশীষধন্য ভাৰতীয় ৰাজবিষয়া কৰ্মচাৰীও এই বিষয়ত পিছ পৰি থকা নাছিল। ইচ্ছা কৰিলেই যিকোনো ভাৰতীয় নাৰীক তেওঁলোকে শয্যাসজ্জি কৰিবলৈ বিচাৰিছিল; লাগিলে সেই নাৰী কাৰোবাৰ পত্নীয়েই হওক বা ভগ্নীয়েই হওক। *বিয়াসত কা দীৱান* গল্পত ৰাজা সাহব লগনপুৰ গাঁৱৰ এজন বিখ্যাত ব্যৱসায়ীৰ বিবাহিত সুন্দৰী কন্যাৰ প্ৰেমত পৰে। বিবাহিত সুন্দৰীগৰাকীক বিধি মতে লাভ কৰিব নোৱাৰি অপহৰণ কৰি হ'লেও আনি দিবলৈ তেওঁৰ দীৱানক আদেশ দিয়ে — *প্ৰেম আৰু যুদ্ধত সকলো ক্ষমায়োগ্য। মই বিচাৰো, আপুনি কিছু বলৱান লোকক লগত লৈ যাওঁক আৰু সেই ৰমণীক যিকোনো প্ৰকাৰে লৈ আহক।*^{৪৫}

ইংৰাজ বিষয়া আৰু তেওঁলোকৰ কৃপাধন্য ভাৰতীয় কৰ্মচাৰীয়ে তেওঁলোকৰ তলত কাম কৰা সাধাৰণ কৰ্মচাৰী আৰু সাধাৰণ নাগৰিকক তেওঁলোকে মানুহ বুলিয়েই গণ্য নকৰিছিল। সামান্য দোষতে অমানুষিক অত্যাচাৰ কৰিছিল। সাধাৰণ কথাত অপদস্ত কৰিছিল, কেৱল অপমান কৰিয়েই ক্ষান্ত নাথাকি শাস্তিৰ ভাবুকি দি খেদিও পঠিয়াইছিল। *শুদ্ৰা, বিচিত্ৰ হোলী, দীক্ষা, বিয়াসত কা দীৱান* আদি গল্পত এই ছবি চিত্ৰিত হৈছে।

প্ৰেমচন্দৰ গল্পত সেই সময়ৰ চৰকাৰ আৰু সামন্তসকলৰ শোষণ-শাসনৰ আন এটা চিত্ৰ দেখিবলৈ পোৱা যায় *বিয়াসত কা দীৱান, ভাড়ে কা টাট্টু, বিশ্বাস* আদি গল্পৰ মাজেৰে। ইংৰাজ চৰকাৰ আৰু তেওঁলোকৰ তলতীয়া বিষয়া-কৰ্মচাৰীৰ বিৰুদ্ধে জনসাধাৰণৰ মাত মতাৰ অধিকাৰ নাছিল। বাক স্বাধীনতা খৰ্ব কৰা হৈছিল। *বিয়াসত কা দীৱান*ত ৰাজাসাহবৰ অন্যায়াৰ বিৰুদ্ধে মাত মতাৰ অপৰাধতে প্ৰথমে দীৱান মেহতা সাহবৰ পুত্ৰ জয়কৃষ্ণ, পত্নী সুনীতা আৰু শেষত দীৱান মেহতাই নিজেও ঘৰ এৰি যাবলৈ বাধ্য হৈছে।

ভাড়ে কা টাট্টু গল্পত প্ৰচলিত অন্যায়া ব্যৱস্থাৰ বিৰুদ্ধে মাত মতাৰ বাবে সু-শিক্ষিত ৰমেশে কোনো স্থায়ী সংস্থান লাভ কৰিবলৈ সমৰ্থ হোৱা নাই। হাকিম আৰু জিলাৰ জৰ্জ চাহাবৰ সৈতে মতভেদ হোৱা বাবে তেওঁৰ *সনদ*^{৪৬} কাঢ়ি লৈছে। শিক্ষক হিচাপে কলেজত সোমোৱাৰ প্ৰথমদিনাই ছাত্ৰসকলৰ ৰাজনীতি কৰাৰ অধিকাৰৰ সপেক্ষে মাত মাতি অধ্যক্ষৰ অপ্ৰিয়ভাজন হৈ শিক্ষক পদো এৰি আহিবলগীয়া হৈছে। এই দোষৰ বাবে তেওঁ চৰকাৰৰ অপ্ৰিয়ভাজন হৈ কাৰাবাসো খাটিব লগা হৈছে।

৩.৯.১.৪ নতুন আচ্যৰন্ত শ্ৰেণীৰ আৰ্হিভাৰ :

প্ৰেমচন্দৰ সমসাময়িক ভাৰতীয় সমাজত এচাম নতুন আচ্যৰন্ত শ্ৰেণীৰ জন্ম হৈছিল। ইংৰাজ আমোলত জন্ম হোৱা এই শ্ৰেণী লোকৰ বিলাস, অহংকাৰ আৰু দয়া-মায়াহীন

স্বার্থপৰ চৰিত্ৰৰ চিত্ৰ প্ৰেমচন্দে অতি বাস্তৱ ৰূপত অংকন কৰিছে *বিশ্বাস*, *বিয়াসত কা দীৱান*, *ভাড়ে কা টাটুট*, *বিচিত্ৰ হোনী*, *ডিক্ৰিকে ৰূপয়ে* আদি গল্পৰ মাজেৰে। ইংৰাজ চৰকাৰৰ কৃপাধন্য এই শ্ৰেণী লোকে তেওঁলোকৰ স্বার্থত বাধা দিব পৰা কোনো সামাজিক, ৰাজনৈতিক পৰিৱৰ্তন বিচৰা নাছিল। সেয়ে স্বাধীনতা আন্দোলনৰ বিৰোধিতা কৰিছিল। *বিশ্বাস* গল্পৰ মিস্তাৰ জোহৰী, মিছ যোচী, *সমৰযাত্ৰা*ৰ কোদই চৌধুৰী, *বিয়াসত কা দীৱান*ৰ ৰাজাসাহব, *ভাড়ে কা টাটুট*ৰ যশৱন্ত, *বিচিত্ৰ হোলী*ৰ লালা উজাগৰমল, *ডিক্ৰী কে ৰূপয়ে*ৰ নঈম, *মাতা কা হৃদয়*ৰ মিস্তাৰ বাগচী আদি চৰিত্ৰই এই শ্ৰেণীক প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছে। সেই সময়ত জমিদাৰ, মহাজন, ঠাকুৰ আদি মধ্যমবৰ্গৰ লোকেও ইংৰাজ শাসকৰ প্ৰিয়ভাজন হৈ নিজৰ দেশৰ সাধাৰণ জনতাক শোষণ কৰিছিল।

৩.৯.১.৫ প্ৰাচীন আঢ্যৱন্ত শ্ৰেণীৰ অৱক্ষয় :

ইংৰাজৰ শাসন কালত ভাৰতৰ প্ৰাচীন আঢ্যৱন্ত শ্ৰেণীৰ কিছুমান পৰিয়ালৰ অৱক্ষয়ৰ চিত্ৰ প্ৰেমচন্দৰ গল্পৰ মাজেৰে অংকিত হৈছে। *বিলাস*, *জুৰা*, *কৰ্মহীনতা* আদি বিভিন্ন কাৰণত এসময়ৰ প্ৰতিপত্তিশীল বহু পৰিয়ালে পূৰ্বৰ প্ৰতিপত্তি হেৰুৱাইছিল। *সৌভাগ্য কে কোড়ে* গল্পত ৰত্নাৰ পিতৃ ৰায়চাহাবে জুৰা খেলি সৰ্বশ্ৰান্ত হৈ নিজৰ বাংলা পৰ্যন্ত বিক্ৰী কৰিব লগা হৈছে।^{৭৭} *মৃতক ভোজ*, *শতৰঞ্জ কা খিলাড়ী*, *বেট'ৱালী বিধবা* আদি গল্পতো আঢ্যৱন্ত পৰিয়ালৰ অৱক্ষয়ৰ চিত্ৰ অংকিত হৈছে।

৩.৯.১.৬ ৰাগিয়াল দ্ৰব্যৰ ব্যাপক প্ৰচলন :

ইংৰাজৰ আমোলত মদ, কানি আদি ৰাগিয়াল দ্ৰব্যৰ অবাধ প্ৰচলন আছিল। জুৰা, বেষ্যাগমন, ব্যভিচাৰ আদি সামাজিক ব্যাধিৰো প্ৰয়োভৰ ঘটিছিল। সহজলভ্য এই দ্ৰব্যসমূহে সমাজত কেনে ভীষণ পৰিস্থিতিৰ সৃষ্টি কৰিছিল সেই চিত্ৰ অংকিত হৈছে *দীক্ষা*,

জীৱন কা শাপ, বিচিত্ৰ হোলী, শতৰঞ্জ কা খিলাড়ী, বেশ্যা, কফন, বিয়াসত কা দীৱান, সৌভাগ্য কে কোড়ে, স্বৰ্গ কী দেৱী আদি গল্পৰ মাজেৰে।

৩.৯.১.৭ দুৰ্নীতিৰ প্ৰয়োভৰ :

প্ৰেমচন্দৰ সমসাময়িক সমাজত দুৰ্নীতিৰ বেহাও চলিছিল। চৰকাৰী, বেচৰকাৰী সকলো খণ্ডতে ঘোচখোৰ, দুৰ্নীতি পৰায়ণ বিষয়াৰ প্ৰয়োভৰ ঘটিছিল। *দণ্ড, বিয়াসত কা দীৱান, মুফত কা যশ, বলিদান* আদি গল্পত বিষয়া কৰ্মচাৰীয়ে উপটোকন লোৱা প্ৰথাৰ বিষয়ে গল্পকাৰে উল্লেখ কৰিছে। *দণ্ড* গল্পত বিচাৰপতি মিস্তাৰ জি. সিন্‌হা চাহাবে বৃদ্ধ জগত পাণ্ডেৰ পৰা ঘোচ খায়ো তেওঁৰ কাম কৰি নিদিলে। জগত পাণ্ডেতকৈও বেছি টকা লৈ তেওঁ পণ্ডিত সত্যদেৱৰ ফালেহে বিচাৰৰ ৰায় প্ৰদান কৰে। সেই দুখতে জগত পণ্ডিতে অনাহাৰ অনিদ্ৰাৰে সিন্‌হা চাহাবৰ ঘৰৰ সন্মুখতে প্ৰাণ ত্যাগ কৰে।

এই ব্যৱস্থাত যে ওপৰৰ পৰা তললৈ ইংৰাজ চৰকাৰৰ বিষয়া-কৰ্মচাৰী জড়িত হৈ আছিল সেই কথা *বলিদান*ৰ জমিদাৰ ওমকাৰ নাথৰ বক্তব্যৰ পৰা জানিব পাৰি।

৩.৯.২ স্বাধীনতা আন্দোলনৰ চিত্ৰ :

প্ৰেমচন্দ আছিল ভাৰতীয় স্বাধীনতা আন্দোলনৰ এগৰাকী সক্ৰিয় কৰ্মী। ভাৰতৰ স্বাধীনতা সংগ্ৰামে বিশেষকৈ মহাত্মা গান্ধীৰ আদৰ্শ, ভাৰতীয় জাতীয় কংগ্ৰেছ আৰু সাধাৰণ জনতাৰ ত্যাগে তেওঁক বাৰুকৈয়ে প্ৰভাৱিত কৰিছিল। সেয়ে প্ৰেমচন্দে স্বাধীনতা সংগ্ৰামত জপিয়াই পৰা ভাৰতীয় জনতাৰ স্বদেশপ্ৰেম, ত্যাগ আৰু ইংৰাজ চৰকাৰৰ বৰ্বৰতাৰ চিত্ৰ তেওঁৰ ভালেমান গল্পত চিত্ৰিত কৰিছে। *সুহাগ কী সাড়ী, সত্যাপ্ৰহ, তাৱান, বিচিত্ৰ হোলী, অনুভৱ, হোলী কী উপহাৰ, ভাড়ে কা টাটুটু, ব্ৰাহ্মণ কা স্বাগ, মাতা কা হৃদয়* আদি গল্পত সেই সময়ৰ আন্দোলনৰ বিভিন্ন দিশৰ চিত্ৰ প্ৰতিফলিত হৈছে।

সত্যাপ্ৰহ, মাতা কা হৃদয়, অনুভৱ আৰু বিশ্বাস গল্পৰ মাজেৰে তেওঁ জনসাধাৰণৰ আন্দোলনৰ প্ৰতি থকা সমৰ্থন, ত্যাগ আৰু ইংৰাজৰ বৰ্বৰতাৰ চিত্ৰ অংকন কৰিছে। ইংৰাজে আন্দোলনকাৰীসকলক কাৰাবাস আৰু ফাঁচীৰ দৰে শাস্তি প্ৰদান কৰিছিল। আন্দোলনকাৰীক যিকোনো সহায় আগবঢ়োৱা লোক সকলো চৰকাৰৰ দৃষ্টিত দোষী সাব্যস্ত হৈছিল। তেনে লোককো কাৰাদণ্ডেৰে দণ্ডিত কৰা হৈছিল। অনুভৱ গল্পত আন্দোলনকাৰী কেইগৰাকীমানক কেৱল দুপৰীয়া ৰ'দত কেইগিলাচমান চৰৱত দিয়াৰ অপৰাধতে এজন লোকক এবছৰ কাৰাদণ্ড প্ৰদান কৰিছে।

সেই সময়ৰ এচাম লোকে অসহযোগৰ কাৰ্যসূচীৰ পৰা নিজকে নিৰাপদ স্থানত আঁতৰাই ৰাখিব বিচাৰিছিল। ব্যক্তিগত লাভ-লোকচানৰ কথা ভাবি ইংৰাজ চৰকাৰৰ ৰোষত পৰাৰ ভয়ত বিপদত পৰা আত্মীয়কো সহায় কৰাৰ পৰা তেওঁলোক বিৰত আছিল। অনুভৱ গল্পত প্ৰেমচন্দে এই শ্ৰেণীৰ মানুহৰ চৰিত্ৰ অংকন কৰিছে। নিজ নিজ স্বার্থত আঘাট লাগিব বুলি এগৰাকী অসহায় মহিলাক পিতৃ আৰু শহুৰ দুয়ো সহায় কৰিবলৈ অস্বীকাৰ কৰে। স্বেচ্ছাসেৱকক পানী যোগান ধৰাৰ অপৰাধত মহিলাগৰাকীৰ স্বামীক ইংৰাজ চৰকাৰে দোষী সাব্যস্ত কৰি এবছৰৰ কাৰাদণ্ড বিহে। স্বামী অবিহনে অকলশৰীয়া এইগৰাকী মহিলাই শহুৰ আৰু পিতৃ দুয়োৰে ওচৰত আশ্ৰয় বিচাৰি বিমুখ হয়।

সত্যাপ্ৰহত কংগ্ৰেছৰ নেতৃত্বত চলা অসহযোগৰ কাৰ্যসূচী, আনফালে ভয়চৰয়ৰ আগমনৰ বাবে চৰকাৰী পক্ষৰ ব্যস্ততা, অসহযোগ বিফল কৰিবলৈ চৰকাৰী পক্ষই অৱলম্বন কৰা বিভিন্ন কৌশল, সাধাৰণ ক্ষুদ্ৰ ব্যৱসায়ীৰ কিংকৰ্তব্যবিমূঢ়তা, ভণ্ড, সুবিধাবাদী, মোটেৰাম শাস্ত্ৰীৰ দৰে লোকৰ আন্দোলনৰ কাৰ্যসূচীৰ বিৰোধিতা আদি বিষয় ৰূপায়ণৰ মাজেৰে সেই সময়ৰ ভাৰতীয় সমাজৰ স্বাধীনতা আন্দোলনৰ এখন বাস্তৱ চিত্ৰ অংকিত হৈছে।

প্ৰেমচন্দৰ বিভিন্ন গল্পত স্বাধীনতা আন্দোলনৰ সময়ত সাধাৰণ জনতাৰ জীৱনলৈ নামি অহা দুৰ্যোগৰ চিত্ৰও অংকন কৰিছে। সেই সময়ত সাধাৰণ জনতা কেৱল ইংৰাজৰ অত্যাচাৰতে জৰ্জৰিত হোৱা নাছিল, দেশীয় আন্দোলনকাৰী সকলৰ কিছু কাৰ্য আৰু ব্যৱহাৰেও তেওঁলোকৰ জীৱনলৈ দুৰ্যোগ নমাই আনিছিল। *তাৱান* গল্পত আন্দোলনকাৰীয়ে ধাৰ্য কৰি দিয়া *তাৱান* ৪৮ দিব নোৱাৰি বিধ্বস্ত হোৱা এটা পৰিয়ালৰ চিত্ৰ তেওঁ অংকন কৰিছে। ক্ষুদ্ৰ কাপোৰ ব্যৱসায়ী ছকৌড়ীলালে বিলাতী কাপোৰ বিক্ৰী কৰা অপৰাধত আন্দোলনকাৰী স্বয়ংসেৱকে তেওঁৰ দোকান চীল কৰি থয়। কিন্তু দোকান বন্ধ থাকিলে চৌকাত জুই নজলা ছকৌড়ীলালে চীল ভাঙি দোকান খোলে। সেই সময়তে স্বয়ংসেৱকে আহি তেওঁক নানান ককৰ্থনা কৰে আৰু বয়কোট কমিটিয়ে তেওঁক ১০১/টকাৰ দণ্ড বিহে। ছকৌড়ী লালৰ বৃদ্ধা মাতৃ, অসুস্থ পত্নী আৰু পাঁচটি ল'ৰা-ছোৱালীক পোহপাল দিয়া একমাত্ৰ সম্বল দোকানখনো বন্ধ ৰাখিব লগা হয়। বহুত অনুনয়-বিনুনয়ৰ পিছতো তেওঁৰ ওপৰত বিহা জৰিমনা স্বয়ংসেৱক নেতৃত্বই কম নকৰিলে। উপায়ন্তৰ হৈ তেওঁ পত্নীৰ উপদেশমতে থকা ঘৰ-মাটি বিক্ৰী কৰিবলৈকে সিদ্ধান্ত লয়। প্ৰেমচন্দৰ বিভিন্ন গল্পত এফালে আন্দোলনকাৰী কংগ্ৰেছ আৰু আনফালে চৰকাৰৰ যুঁজত সাধাৰণ জনতা পিষ্ট হোৱাৰ চিত্ৰ অংকিত হৈছে।

প্ৰেমচন্দৰ গল্পত স্বাধীনতা আন্দোলনৰ সময়ৰ আন এটা বাস্তৱ চিত্ৰৰ প্ৰতিফলন ঘটিছে। গান্ধীজীৰ নেতৃত্বত চলা অহিংসা আন্দোলনে মাজে মাজে হিংসাৰ বাট বুলিছিল। ঠায়ে ঠায়ে ডকাইতিৰ দৰে ঘটনাও সংঘটিত হৈছিল। সেই চিত্ৰ *ভাড়ে কা টাট্টু*, *মাতা কা হৃদয়*, *খুদাই ফৌজদাৰ* আদি গল্পৰ মাজেৰে অংকিত হৈছে। *ভাড়ে কা টাট্টু*ত প্ৰেমচন্দে সেই সময়ৰ এটা উদ্বেগজনক পৰিস্থিতিৰ চিত্ৰ অংকন কৰিছে—

দেশৰ চোৰাংচোৰা বাহিনীয়ে চৰকাৰক আন্দোলনৰ নেতৃত্বৰ বিৰুদ্ধে মনে সজা কাহিনীৰে উচতাইছিল। আন্দোলন সমৰ্থন কৰা স্বতন্ত্ৰ চিন্তাধাৰী কিছু লোকৰ বিৰুদ্ধেও চৰকাৰক এনেকৈ উচতাইছিল যে লোকজনক এজন হত্যাকাৰী বুলি পতিয়ন যাবলৈ প্ৰশাসন বাধ্য হৈছিল।

(ভাড়েকা টাট্ট, মানসৰোৱৰ-৩, পৃষ্ঠা : ২০৭)

নিৰ্দোষী যুৱকক ডকাইত সাজি কাৰাদণ্ড বিহিছিল। ভাড়ে কা টাট্ট আৰু মাতা কা হৃদয়ৰ ৰাজেশ আৰু আত্মানন্দৰ দৰে অহিংসৰ সেৱকে বিনা দোষত কাৰাবাস খাটিছিল। পিছত ৰাজেশে সঁচাকৈয়ে অস্ত্ৰ হাতত তুলি লৈছিল। খুদাই ফৌজদাৰত নাগৰিকৰ জমা ধন স্বয়ংসেৱকে চল চাতুৰিৰে সবকাই নিয়াৰ ছবি দেখিবলৈ পোৱা যায়।^{৪৯}

প্ৰেমচন্দৰ গল্পত স্বাধীনতা আন্দোলনত অংশগ্ৰহণ নকৰি ইংৰাজ বিষয়াক তোষামোদ কৰি ভালপোৱা এচাম লোকৰ মোহভঙ্গ হোৱা ছবিও দেখিবলৈ পোৱা যায়। বিচিত্ৰ হোলী গল্পত লালা উজাগৰ মলৰ ইংৰাজৰ প্ৰতি থকা মোহ ভঙ্গ হয়। নিজৰ দোষ বুজিব পাৰি তেওঁ কংগ্ৰেছ কমিটিৰ কাৰ্যালয়লৈ গৈ নিজৰ ভুল স্বীকাৰ কৰি ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰিছে।

৩.৯.৩ অৰ্থনৈতিক অসমতা আৰু শোষণৰ চিত্ৰ :

প্ৰেমচন্দৰ সমসাময়িক ভাৰতীয় সমাজত অৰ্থনৈতিক অসমতাই ভীষণ ৰূপ ধাৰণ কৰিছিল। ধনীসকল দিনে দিনে প্ৰতিপত্তিশীল হৈ গৈ আছিল আৰু নিম্নশ্ৰেণীৰ লোকসকলে ক্ৰমান্বয়ে দৰিদ্ৰ হৈ গৈ আছিল। চৰকাৰ, পুঁজিপতি, মহাজন, ঠাকুৰ, জমিদাৰ আদি লোকসকলে সাধাৰণ জনতাক চলে বলে কৌশলে শোষণ কৰিছিল। এই সকলৰ বাহিৰেও মধ্যম বৰ্গৰ আন এক শ্ৰেণীৰ লোক, যেনে মহাজনৰ সহায়ক, গাঁৱৰ মুখীয়াল, মণ্ডল, কাননগো আদি কৰ্মচাৰীয়েও সাধাৰণ জনতাক শোষণ কৰিছিল। মহাজনৰ শোষণৰ বলি হৈ নিজৰ মৰমৰ পুৰণিকলীয়া বৃত্তি কৃষি এৰি সাধাৰণ কৃষক শ্ৰমিক হ'বলৈ ওলাই গৈছিল। সৱাসেৰ গেছ, লোকমত কা সন্মান, বিধ্বংস, বলিদান, পুস কী ৰাত আদি গল্পৰ

মাজেৰে প্ৰেমচন্দে সেই শোষণৰ চিত্ৰ অংকন কৰিছে। সেই সময়ত নিম্নশ্ৰেণীৰ এইসকল লোক ভূমিহীনতা, ঋণৰ উচ্চ হাৰৰ সুদ, আকাল, দৰিদ্ৰতা, কৰ্মহীনতা আদি কৃষি সম্বন্ধীয় সমস্যাবে জৰ্জৰিত আছিল। তেওঁলোক ইমান অসহায় হৈ পৰিছিল যে হয় গাঁও এৰি যাবগলীয়া হৈছিল নাইবা আত্মহত্যা কৰিব লগা হৈছিল।

সৰা সেৰ গেছ গল্পটোৰ মাজেৰে ঠাকুৰ-মহাজনৰ শোষণৰ ভয়ংকৰ চিত্ৰ ফুটি ওলাইছে। অভাগত মহাত্মাক আপ্যায়ন কৰিবৰ বাবে শংকৰে বিপ্ৰ মহাজনৰ পৰা এপোৱা ঘেঁহুৰ আটা ধাৰে আনিছিল। কিন্তু সেই এপোৱা আটাৰ ধাৰ ঘৰ-মাটিৰেও সি পৰিশোধ কৰিব নোৱাৰিলে। আনকি গোটেই জীৱন মহাজনৰ তাত গেবাৰি খাটিও সি ঋণ মুক্ত হ'ব নোৱাৰিলে।

শংকৰৰ মৃত্যুৰ পিছত বাপেকৰ ঋণ পৰিশোধৰ ভাৰ পৰিল পুতেকৰ ওপৰত। সিও সেই জীৱনত সফল হ'ব নোৱাৰিলে। প্ৰেমচন্দৰ আন এটা গল্প *বিধ্বংস*ত গাঁৱৰ এগৰাকী শ্ৰম কৰি খোৱা বৃদ্ধা ভুনগীয়ে জমিদাৰ উদয়ভানুৰ অত্যাচাৰ সহিব নোৱাৰি জুইত জাপ দি আত্মহত্যা কৰিবলৈ বাধ্য হয়।

*পুস কী ৰাত*ত কৃষক হলকুৰ আৰ্থিক অৱস্থা ইমান শোচনীয় যে পুহ মাহৰ হাড় কপোৱা জাৰত খেতি পথাৰত পহৰা দিবলৈ যাওঁতে ল'বলৈ এখন কম্বল কিনাৰ সামৰ্থও তাৰ নাই। এখন কম্বল কনিবলৈ ঘৈণীয়েক মুন্নী আৰু সি তিনি টকা জমা কৰিছিল। কিন্তু সেই তিনিটকাও মহাজনৰ ঋণ পৰিশোধ কৰিব লগা হয়। হলকুৰে হাড় কপোৱা জাৰত খেতি ৰখিবলৈ গৈ শুকান পাত জ্বলাই জুইৰ উম লৈ টোপনী যাওঁতে তাৰ সকলো শস্য নীল গায়ে খায় শেষ কৰে।

প্ৰেমচন্দৰ সমসাময়িক গাঁৱলীয়া সমাজত পৰস্পৰৰ মাজৰ কাজিয়া-পেচাল, ঈৰ্ষা, অহংকাৰ, প্ৰতিশোধ পৰায়ণতা আদিয়েও কৃষকসকলক দৰিদ্ৰ হ'বলৈ বাধ্য কৰিছিল। *মুক্তিমार्গ* গল্পত বীংগুৰ আৰু বুদ্ধ দুজন আৰ্থিকভাৱে স্বচ্ছল খেতিয়ক। কিন্তু এজনে

আনজনৰ শ্ৰী দেখিব নোৱাৰে। এদিন বীঙ্গুৰে কুঁহিয়াৰ তলিৰে পাৰ হৈ যাওঁতে বুদ্ধৰ ভেড়াৰ জাকটোক বেয়াকৈ কোবায়। বুদ্ধে তাৰ ভেড়া কোবোৱাৰ খঙতে বীঙ্গুৰৰ কুঁহিয়াৰ খেতিত জুই জ্বলাই দিয়ে। বীঙ্গুৰেও পৰিকল্পিতভাৱে বুদ্ধক গো-বধী সজায়। গো-বধৰ প্ৰায়শ্চিত্ত কৰি, ব্ৰহ্মভোজ দিবলৈ গৈ বুদ্ধও সৰ্বশ্ৰান্ত হয়। এনেকৈয়ে দুয়ো নিজৰ নিজৰ সম্পত্তি হেৰুৱাই মজদুৰ হ'বলৈ বাধ্য হয়।

প্ৰেমচন্দ্ৰৰ সমসাময়িক সমাজত এনেবোৰ সমস্যাই কিছুমান লোকক নিষ্কৰ্মা আৰু বিবেকহীন কৰি তুলিছিল। শ্ৰম কৰিও পেট ভৰাই খাবলৈ নাপাই কিছুলোকে শ্ৰমহীনতাকেই শ্ৰেয় বুলি লৈ কৰ্মহীন, এলেছ্ৰা হৈয়ে জীৱন নিৰ্বাহ কৰিছিল। কফন গল্পত এনে দুগৰাকী পিতা-পুত্ৰ মাধৱ আৰু ঘীচুৱে দাৰিদ্ৰ আৰু অলস্য জীৱন নিৰ্বাহত অভ্যস্ত হৈছে। সিহঁতে এদিন কাম কৰি দুদিন লঘোণে থাকে। গতিকে ভালকৈ খাবলৈ পোৱাৰ চিন্তাতে সিহঁত মগ্ন। অভাৱ আৰু অলসতাই সিহঁতৰ বিবেকক এনেকৈ কোঙা কৰিছে যে মাধৱৰ প্ৰসৱ বেদনাত মৃত্যু হোৱা পত্নীৰ কফন কিনিবলৈ নিয়া টকাৰে দুয়োৱে পেট ভৰাই মদ আৰু পুৰী-মিঠাই খাইছে। নিচা লাগি গান গাই গাই এটা সময়ত দুয়ো অচেতন হৈ তাতে পৰি ৰৈছে।

৩.৯.৪ কু-সংস্কাৰ আৰু অন্ধবিশ্বাসৰ প্ৰয়োভৰ :

প্ৰেমচন্দ্ৰৰ সমসাময়িক ভাৰতীয় সমাজত কেতবোৰ কু-সংস্কাৰ আৰু অন্ধবিশ্বাসৰ প্ৰচলন আছিল। এইবোৰে সাধাৰণ মানুহৰ জীৱনলৈ দুঃসহ যন্ত্ৰণা আৰু অন্ধকাৰ নমাই আনিছিল। সমাজত জাত-পাত, ধৰ্ম আৰু পৰম্পৰাৰ বাচ বিচাৰে ভয়ংকৰভাৱে শিপাইছিল। সৰু জাতৰ লোকৰ সতে বৰ জাতৰ লোকসকলে মিলা-মিচা নকৰিছিল। তেওঁলোকক অস্পৃশ্য বুলি ঘিণ কৰিছিল, আনকি ভীষণ বিপদতো সেই দুৰ্ভগীয়া লোকসকলে বৰজাতৰ

লোকসকলৰ পৰা সহায় নাপাইছিল। *সদগতি, দুৰ্গা কা মন্দিৰ, মন্দিৰ, ঠাকুৰ কা কুঁৱা, দুধ কা দাম, সৌভাগ্য কে কোড়ে, গুল্লী-ডঙা, ব্ৰহ্ম কা স্বৰ্গ* আদি গল্পত এই সামাজিক বিষমতাৰ চিত্ৰ প্ৰেমচন্দে অংকন কৰিছে। *সদগতি* গল্পত পণ্ডিতৰ ঘৰত অনাহাৰে কাম কৰি থাকোতে দুখী নামৰ চমাৰ সম্প্ৰদায়ৰ লোক এজনৰ পণ্ডিতৰ ঘৰতে মৃত্যু হৈছে। পণ্ডিতে দুখীৰ মৃতদেহৰ প্ৰতি সন্মান বা সমবেদনা দেখুওৱাৰ পৰিৱৰ্তে ৰচীৰে বান্ধি গাঁৱৰ মাজেৰে চোচৰাই নি গাঁৱৰ বাহিৰত শিয়াল কুকুৰে খাবলৈ থৈ আহিছে।

*ঠাকুৰ কা কুঁৱা*ত সৰু জাতৰ আৰু নিৰক্ষৰ হোৱা বাবেই ৰঙীয়া পতি জেখুক অলপ পৰিষ্কাৰ পানী আনি খুৱাবলৈ গংগী অপাৰগ। অস্পৃশ্য বুলি ঠাকুৰৰ কুঁৱাৰ পৰা সিহঁতক পানী আনিবলৈ নিদিয়ে। ইফালে গাঁৱৰ একমাত্ৰ কুঁৱাটোত কিবা জন্তু পৰি মৰিছে বাবে পানীবোৰ খোৱাৰ অনুপযুক্ত। নিৰক্ষৰ হোৱা বাবে পানী উতলালে পৰিষ্কাৰ হয় বুলি তাই নাজানে। বহু চেষ্টা কৰি ঠাকুৰৰ কুঁৱাৰ পৰা পানী আনিব নোৱাৰি ঘূৰি অহা গংগীয়ে দেখিছে যে, জোখুৱে সেই গেলা পানীকে খাবলৈ লৈছে। অসহায়ভাৱে চাই ৰোৱাৰ বাহিৰে তাই একো কৰিব পৰা নাই।

সেই সময়ৰ সমাজত আন ধৰ্মাৱলম্বী লোকক অস্পৃশ্য বুলি গণ্য কৰিছিল আৰু তেওঁলোকৰ হাতেৰে খোৱা-বোৱা কৰিলে জাত যায় বুলি ধৰিছিল। *সৌভাগ্য কে কোড়ে*, *খুন সফেদ* আদি গল্পত এই সামাজিক কু-সংস্কাৰৰ চিত্ৰ প্ৰেমচন্দে অংকন কৰিছে।

কেতবোৰ ৰীতি-নীতিয়ে প্ৰেমচন্দৰ সমসাময়িক সমাজত ভীষণ সমস্যাৰ সৃষ্টি কৰিছিল। মৃতক ভোজ গল্পত স্বামীৰ মৃতক ভোজ দিবলৈ অপাৰগ এগৰাকী পত্নীক ঘৰ-মাটি বিক্ৰী কৰি হ'লেও ভোজ দিবলৈ বংশ পৰিয়ালে বাধ্য কৰাইছে। *মুক্তিমাৰ্গত* গো-বধৰ প্ৰায়শ্চিত্তৰ বাবে ব্ৰহ্মভোজ দিব লগা হোৱাত বুদ্ধ মহাতোৰ সকলো সম্বল বিক্ৰী হৈছে।

প্ৰেমচন্দৰ সমসাময়িক সমাজত কেতবোৰ অন্ধবিশ্বাসে জনসাধাৰণৰ প্ৰচুৰ অন্যায় সাধান কৰিছিল। সদ্যজাত শিশুও এই অন্ধবিশ্বাসৰ বলি হৈছিল। তেস্তৰ গল্পত তিনিটা পুত্ৰ সন্তানৰ পিছত ওপজা কন্যা সন্তানটিক অমংগলীয়া বুলি আইতাক আৰু মাকে মাতৃ দুগ্ধৰ পৰা বঞ্চিত কৰি মৃত্যু কামনা কৰিছিল। আনকি সেই দেৱ শিশুটিক অমংগলীয়া বুলি প্ৰমাণ কৰিবলৈ আইতাকে বেমাৰৰ অভিনয় কৰিছিল। সাধাৰণ লোকৰ মাজত ভূত-প্ৰেতক লৈ নানান কাহিনীৰ প্ৰচলন আছিল। *বলিদান* গল্পত এই অন্ধ বিশ্বাসৰ চিত্ৰ অংকিত হৈছে।

পৰলোকৰ প্ৰতি থকা ভয়ৰ বাবে পাণ্ডা, মহাৰাজ আৰু সাধু, সৈন্যাসীয়ে জনসাধাৰণক ঠগিছিল। *নেউৰ*, *নৈৰাশ্য*, *বাবাজী কা ভোগ*, *গুৰুমন্ত্ৰ*, *সত্যাত্ৰহ*, *মনুষ্য কা পৰম ধৰ্ম* আদি গল্পত প্ৰেমচন্দে এই চিত্ৰ অংকন কৰিছিল।

৩.৯.৫. প্ৰাচীন মূল্যবোধৰ অৱক্ষয় :

প্ৰেমচন্দৰ সমসাময়িক সমাজত প্ৰাচীন মূল্যবোধৰ অৱক্ষয় ঘটিছিল। পৰিয়াল বা সম্বন্ধীয় জ্যেষ্ঠজনক আদৰ-সন্মান কৰা ভাৰতীয় পৰম্পৰাক কিছুমান লোকে অৱমাননা কৰিছিল। *বুঢ়ী কাকী*, *পঞ্চপৰমেশ্বৰ*, *সুজান ভগত*, *বেট'ৱালী বিধৱা* আদি গল্পত আপোনজনৰ হাততে বৃদ্ধ পিতৃ-মাতৃ আৰু আত্মীয় লাঞ্চিত, অপমানিত হৈছিল। মৃত দেহক সন্মান জনোৱা পৰম্পৰাকো কিছুলোকে অপমান কৰিছিল। *কফন*, *সদ্গতি*, *দুৰ্গা কা মন্দিৰ* আদি গল্পত মৃতদেহৰ প্ৰতি প্ৰদৰ্শন কৰিব লগা ন্যূনতম সন্মানো প্ৰদৰ্শন কৰা হোৱা নাছিল।

৩.৯.৬ সমাজত নাৰীৰ স্থান :

প্ৰেমচন্দৰ সমসাময়িক সমাজৰ অধিকাংশ সমস্যা আছিল নাৰী সম্বন্ধীয়। *সেই সময়ৰ* ভাৰতীয় সমাজ নাৰীৰ প্ৰতি বহুত নিৰ্মম আছিল। সমাজত নাৰীক কেৱল ভোগৰ সামগ্ৰী বুলিহে গণ্য কৰিছিল।^{৫০} ছোৱালীক প্ৰায়বোৰ পৰিয়ালতে বোজা বুলি ভাবিছিল। পৰিয়ালত

ছেৱালী জন্ম হোৱাতো কিছুমান পৰিয়ালে কামনা নকৰিছিল। পুত্ৰ সন্তানহে কামনা কৰিছিল। প্ৰেমচন্দৰ গল্পৰ মাজেৰে এনে ধ্যান-ধাৰণাৰ প্ৰতিফলন ঘটা দেখিবলৈ পোৱা যায়। *নৈৰাশ্য* গল্পটোত এটি পুত্ৰ সন্তান লাভৰ আশাত তিনি কন্যাৰ মাতৃয়ে জীৱন ত্যাগ কৰিব লগা হৈছে। *সুভাগী* গল্পত বিধৱা জীয়েক সুভাগীক মৰম-স্নেহেৰে আশ্ৰয় দিয়াৰ বাবে পুত্ৰই বৃদ্ধ পিতৃ-মাতৃৰ সৈতে সম্পৰ্ক ছেদ কৰিছে।

৩.৯.৬.১ নাৰী মৰ্যাদাৰ অৱমাননা :

প্ৰেমচন্দৰ সমসাময়িক সমাজৰ সকলো পৰিয়ালতে নাৰীৰ মৰ্যাদা ৰক্ষা হোৱা নাছিল। কিছুমান পৰিয়ালত মাতৃ, কিছুমানত পত্নী, ভগ্নী আৰু কন্যা সন্তান প্ৰাপ্ত অধিকাৰৰ পৰা বঞ্চিত হৈছিল। বিভিন্ন অজুহাতত তেওঁলোক লাঞ্চিত, অপমানিত, নিৰ্যাতিত হৈছিল। *বিধৱা সকলৰ প্ৰতিতো ভাৰতীয় সমাজ আৰম্ভণিৰ পৰাই অসহিষ্ণু আছিল।*^{৬২} প্ৰেমচন্দৰ সময়ত এই অসহিষ্ণুতাই চৰমসীমা অতিক্ৰম কৰিছিল। ফলস্বৰূপে বিধৱাসকলে হয় আত্মহত্যা কৰিছিল নাইবা বৈশ্য বৃত্তিক আকোঁৱালি ল'ব লগা হৈছিল। *বেট'ৱালী বিধৱাত* চাৰি পুত্ৰ সন্তানৰ বিধৱা মাতৃ ফুলমতীয়ে পুতেকহঁতে দিয়া মানসিক, শাৰীৰিক যত্নগা সহ্য কৰিব নোৱাৰি আত্মহত্যা কৰে। জীয়েক কুমুদেও পিতৃৰ কোনো সম্পত্তিৰ ভাগ নাপায় বুলি ককায়েকহঁতে তেওঁক বঞ্চিত কৰিছে। *বুঢ়ী কাকী আৰু পঞ্চপৰমেশ্বৰত* দুগৰাকী বৃদ্ধাক ভতিজাকহঁতে অৱহেলা, অৱমাননা আৰু প্ৰৰঞ্চনাৰে চৰম মনোকষ্ট দিছে।

প্ৰেমচন্দৰ সমসাময়িক সমাজত পত্নীক কেৱল আৰ্জিত সম্পত্তিৰ দৰে ব্যৱহাৰ কৰা লোকৰ সংখ্যাই বেছি আছিল। শাৰীৰিক, মানসিক কষ্ট দি সাধাৰণ অজুহাততে তেওঁলোকক খেদি দিছিল অথবা ঘৰ এৰি যাবলৈ বাধ্য কৰিছিল। পত্নীৰ উপস্থিতিতে স্বামীয়ে আন নাৰীৰ সৈতে অবৈধ সম্পৰ্ক ৰাখিছিল। *নৰক কা মাৰ্গ*, *শান্তি-১*, *নিৰ্বাসন*,

नैराश्या, जीरन का शाप, नयी विवाह, स्वर्ग की देरी, कुसुम, मिच पद्मा, बेश्या आदि गल्लत प्रेमचन्दे এই सामाजिक समस्यासमूहर् अति वास्तुर् चित्र अंकन करिछे।

३.९.१ विवाह सम्बन्धीय समस्यार् चित्रण :

प्रेमचन्दर् समसामयिक समाजर् विवाह प्रथात भालेमान समस्याई देखा दिछिल। उद्धार गल्लत प्रेमचन्दे এই प्रथार् नेतिवाचक दिशर् ओपबत निजर् मन्तव्य एनेदबे दाडि धरिछे—

हिंदु समाज की बैवाहिक प्रथा इतनी दुषित, इतनी चिंताजनक, इतनी भयंकर हो गयी है कि कुछ समझ में नहीं आता, उसका सुधार क्योंकर हो। बिरले ही ऐसे माता-पिता होंगे जिनके सात पुत्रों के बाद भी एक कन्या उत्पन्न हो जाय तो वह सहर्ष उसका स्वागत करें। ... अवस्था इतनी निराशामय और भयानक हो गयी है कि ऐसे माता-पिताओं की कमी नहीं है जो कन्या की मृत्यु पर हृदय से प्रसन्न होते हैं, मानो सिर से बाधा टली। इसका कारण केवल यही है कि दहेज की दर, दिन दूनी रात छौगुनी, पावस-काल के जल-बेग के समान बढ़ती चली जा रही है।

(उद्धार, मानसरोवर-3, पृष्ठ : 24)

३.९.१.१ बाल्य विवाह :

प्रेमचन्दर् समसामयिक समाज जीरनर् एटा प्रधान व्याधि आछिल बाल्य विवाह। बाल्य विवाहर् कु-फल भोग करिछिल कम बयसते विधवा होरा नाबी आरू तेउँलोकर् पबियाले। प्रेमचन्दर् नैराश्या लीला, सुभागी, धिक्कार-१ आदि गल्लत समाजर् এই करण चित्र प्रतिफलित हेछे।

३.९.१.२ अमिल विवाह :

अमिल विवाहो प्रेमचन्दर् समसामयिक समाजर् एटा प्रधान समस्या आछिल। विभिन्न प्रतिकूल परिस्थितिर् बाबे वृद्ध वा पौढ लोकर् सैते कम बयसीया युरतीर् बिया हेछिल। फलस्वरूपे এইसकल युरती गाभरू कालते विधवा हे नानान समस्यार् मुखामुखि हेछिल। प्रेमचन्दर् बेटेबाली विधवा गल्लत फुलमतीर् जीयेक कुमुदक चलिश बछबीया दीनदयालर्

লগত বিয়া দিছে। সেইদৰে মৃতকভোজত আৰ্থিক দুৰ্বলতাৰ সুযোগ লৈ এগৰাকী বৃদ্ধ ৰাৱৰমলে সুশীলাৰ নাৰালিকা কন্যাক বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ আগবঢ়াইছে।

৩.৯.৭.৩ অসবৰ্ণ বিবাহৰ সমস্যা :

প্ৰেমচন্দৰ সমসাময়িক সমাজত অসবৰ্ণ বিবাহ সহজ সাধ্য নাছিল। কোনোৱে প্ৰথমে তেনে কামলৈ সাহস গোটালেও পৰিয়াল আৰু সমাজৰ হেঁচাত সিদ্ধান্ত সলনি কৰিবলৈ বাধ্য হৈছিল। কাৰ্যৰ গল্পত প্ৰেমচন্দে এই সমস্যা উত্থাপন কৰিছিল।

৩.৯.৭.৪ বহু বিবাহৰ প্ৰচলন :

বহু বিবাহো প্ৰেমচন্দৰ সমসাময়িক সমাজৰ এটা সমস্যা আছিল। এই বিবাহৰ কুফল তেওঁ দেখুৱাইছে *অগ্নি সমাধি*, *সৌত*, *জমাই ৰাজা*, *নয়া বিবাহ*, *অলগোয়া* আৰু *গৃহদাহ* আদি গল্পৰ মাজেৰে। বহু বিবাহৰ ফলত পৰিয়ালত বিমাতাৰ দ্বাৰা শিশু বা কিশোৰসকল শাৰীৰিক, মানসিকভাবে নিৰ্যাতিত হৈছিল। *অলগোয়া* আৰু *গৃহদাহ* গল্পত মাহীমাকৰ অত্যাচাৰৰ চিত্ৰ ৰূপায়িত হৈছে। *গৃহদাহ*ত মাহীমাকৰ মানসিক যন্ত্ৰণা সহ্য কৰিব নোৱাৰি সত্যপ্ৰকাশে ঘৰ এৰি গুছি গৈছে। *জমাই ৰাজা* গল্পতো মাহীমাকৰ সম্ভাৱ্য অত্যাচাৰৰ ভয়ত হৰিধনে ঘৰ এৰি গুছি গৈছে। অৱশ্যে তেওঁৰ গল্পত ৰূপায়িত সকলো মাহীমাকেই অত্যাচাৰী নাছিল।

৩.৯.৭.৫ যৌতুকৰ সমস্যা :

বিবাহৰ সৈতে জড়িত সেই সময়ৰ আন এটা সমস্যা আছিল যৌতুক প্ৰথাৰ প্ৰচলন। সমাজত মুকলিকৈয়ে যৌতুক দিয়া আৰু লোৱা বা দাবী কৰা হৈছিল। যৌতুক বিচৰা মতে দিব নোৱাৰিলে ছোৱালীৰ বিয়া ভাঙিছিল। প্ৰেমচন্দৰ ভালেমান গল্পত এই সামাজিক সমস্যাটো প্ৰতিফলিত হৈছে। *কুসুম*, *বেটালী বিধৱা*, *বিদ্রোহী*, *এক আঁচ কী কচৰ* আদি গল্পত যৌতুক প্ৰথাৰ প্ৰচলনে কন্যা দায়গ্ৰস্ত পৰিয়ালক কিমান সমস্যাত পেলাইছিল সেই

বিষয়ে জানিব পাৰি। অৱশ্যে দুই এজন ব্যক্তিয়ে এই প্ৰথাৰ কু-ফলৰ বিষয়ে কিছু সজাগতা আনিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। আকৌ সমাজত বৰমানুহ বোলোৱা কিছুমান ভণ্ড ব্যক্তিয়ে দেখেদেখকৈ এই প্ৰথাৰ বিৰোধিতা কৰি গোপনে যৌতুক দাবী কৰিছিল। তেনে ভণ্ডামী দেখিবলৈ পোৱা যায় এক আঁচ কী কচৰ গল্পৰ মাজেৰে। সমাজসেৱক যশোদানন্দই পুত্ৰৰ বিয়াত যৌতুক ল'বলৈ অস্বীকাৰ কৰা বুলি সকলোতে তেওঁ প্ৰশংসা পায়। কিন্তু প্ৰকৃততে তেওঁ গুপ্তভাবে কইনাপক্ষক যৌতুক দাবী কৰিছিল। সেই কথা ফাদিল হোৱাত তেওঁৰ ধূৰ্ততাক সকলোৱে তিৰস্কাৰ কৰে।

৩.৯.৭.৬ বিধৱা বিবাহৰ প্ৰচলন :

প্ৰেমচন্দৰ সমসাময়িক সমাজত বিধৱা নাৰীসকলে বহু সমস্যাৰ মুখামুখি হৈছিল যদিও বিধৱা বিবাহৰ সমৰ্থনত মানুহে মাত মাতিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। পৰিয়ালৰ ভিতৰৰ পৰাই তেওঁলোকে প্ৰথমে এই সমৰ্থন লাভ কৰিছিল। *অলগোয়াৰ* মূলীয়া, *স্বামিনী*ৰ বামপ্যাৰী, *সুভাগী*ৰ সুভাগীয়ে পুনৰ বিবাহ কৰি নতুন জীৱন আৰম্ভ কৰাৰ সুযোগ পাইছে। অৱশ্যে তেতিয়াও *ধিক্কাৰ-১* ৰ মানীৰ দৰে বহু নাৰীয়ে এই বিবাহত বাধাৰ সন্মুখীন হৈ আত্মহত্যাৰ দৰে পথ বাচি ল'বলৈ বাধ্য হৈছিল। সেই সময়ত স্বামীৰ মৃত্যুৰ পিছত দেওৰেকৰ লগত বিধৱা বৌৰেকৰ পুনৰ বিবাহ সমাজে বৈধ বুলি মানি লৈছিল। *অলগোয়া* আৰু *আধাৰ* গল্পত মূলীয়া আৰু অনুপাক শাহুৱেকেই সেই প্ৰস্তাৱ আগবঢ়াইছে।

৩.৯.৭.৭ ঘৰজোঁৱাই :

পূৰ্বৰে পৰা ভাৰতীয় সমাজত বিবাহৰ পিছত কইনা স্বামীৰ ঘৰলৈ গৈ থকাৰ নিয়ম প্ৰচলিত হৈ আহিছে যদিও কেতিয়াবা কোনো যুৱক ঘৰজোঁৱাই হৈ শহুৰেকৰ ঘৰত থাকিবলৈ লৈছিল। কিন্তু এই কাৰ্য সমাজত সন্মানজনক নাছিল। ঘৰজোঁৱাইক শহুৰেকৰ পৰিয়ালে আৱৰ্জনা বুলি ভাবি অৱজ্ঞা কৰিছিল। প্ৰেমচন্দৰ *ঘৰজমাই* গল্পত ঘৰজোঁৱাই থকা

হৰিধনক শহুৰেকৰ পৰিয়ালে কৰা অৱজ্ঞা, অৱমাননা সহ্য কৰিব নোৱাৰি সি মাহীমাকৰ ওচৰলৈকে ঘূৰি আহিছিল।

৩.৯.৮ পাৰিবাৰিক জীৱনৰ চিত্ৰ :

প্ৰেমচন্দৰ সবহভাগ গল্পৰ বিষয়বস্তু পৰিয়াল সম্পৰ্কীয়। এই গল্পবোৰত প্ৰেমচন্দে তেওঁৰ সমসাময়িক ভাৰতীয় পৰিয়ালৰ চিত্ৰ সুন্দৰভাবে অংকন কৰিছে। সেই সময়ৰ ভাৰতীয় পৰিয়ালৰ সদস্যসকলৰ পৰস্পৰৰ প্ৰতি থকা স্নেহ, দায়িত্বশীলতা, ঈৰ্ষা, অসূয়া আদি সকলোবোৰৰ চিত্ৰ প্ৰেমচন্দে অংকন কৰিছে।

৩.৯.৮.১ প্ৰেমচন্দৰ পূৰ্বৱৰ্তী ভাৰতীয় যৌথ পৰিয়ালবোৰত পিতৃ-মাতৃয়ে তেওঁলোকৰ পো-বোৱাৰী আৰু নাতি-নাতিনীৰ সৈতে একেলগে বাস কৰিছিল। পৰিয়ালৰ সদস্যসকলৰ পৰস্পৰৰ প্ৰতি থকা মৰম আৰু দায়িত্ববোধে সকলোকে একেটা পৰিয়ালতে বান্ধি ৰাখিছিল। সুখ-দুখত সকলো সমভাগী হৈছিল। প্ৰেমচন্দৰ *আধাৰ*, *জ্যোতি*, *স্বামিনী* আদি গল্পৰ মাজেৰে তেনে পৰিয়ালৰ চিত্ৰ দেখিবলৈ পোৱা যায়। কিন্তু প্ৰেমচন্দৰ সমসাময়িক অধিকাংশ যৌথ পৰিয়ালতে বিভিন্ন কাৰণত ভাঙোন আৰম্ভ হয়। বিশেষকৈ অৰ্থনৈতিক সমস্যা আৰু সামাজিক মূল্যবোধৰ অৱক্ষয়ে পৰিয়ালসমূহত ভাঙোন আনিছিল। *অলগ্যোৱা*, *শংখনাদ*, *বড়ে ঘৰ কী বেটী*, *ঘৰজামাই* আদি গল্পত পৰিয়ালবোৰত আৰম্ভ হোৱা ভাঙোনৰ চিত্ৰ দেখিবলৈ পোৱা যায়।

৩.৯.৮.২ পৰিয়ালসমূহত শাহু-বোৱাৰী, ভাই-ককাই, ভাই-ভনী, পিতা-পুত্ৰ আৰু মাক-পুতেকৰ কাজিয়া-পেচাল আৰু ঈৰ্ষা-অসূয়ায়ো বিভিন্ন সমস্যাৰ সৃষ্টি কৰিছিল, এই সমস্যাসমূহ প্ৰেমচন্দৰ *গৃহনীতি*, *স্বৰ্গ কী দেৱী*, *অগ্নি সমাধি*, *বেট'ৱালী বিধৱা*, *বাঁকী*, *সুভাগী*, *শংখনাদ*, *বড়ে ঘৰ কী বেটী*, *সুজান ভগত* আদি গল্পৰ মাজেৰে চিত্ৰিত হৈছে।

৩.৯.৮.৩ পৰিয়ালৰ ভিতৰত পতি-পত্নীৰ মধুৰ সম্পৰ্কৰ চিত্ৰও প্ৰেমচন্দে ভালেমান গল্পত অংকন কৰিছে *গৃহনীতি*, *গিলা*, *স্বৰ্গ কী দেৱী*, *স্ত্ৰী অউৰ পুৰুষ*, *ঘাসৱালী*, *নেউৰ*, *উদ্ধাৰ*, *শিকাৰ* আদি গল্পত পতি-পত্নীৰ পৰস্পৰৰ বিশ্বাস, মৰম আৰু দায়িত্ববোধ দেখিবলৈ পোৱা যায়।

প্ৰেমচন্দৰ ভালেমান গল্পত আকৌ পতি-পত্নীৰ সম্পৰ্কৰ তিক্ততা, বিশ্বাসহীনতা, বিশ্বাস ঘাটকতা, প্ৰেমহীনতা আৰু অৱহেলাৰ চিত্ৰ দেখিবলৈ পোৱা যায়। *নৰক কা মাৰ্গ*, *আখিৰী হীলা*, *ঘৰজামাই*, *নিৰ্বাসন*, *শান্তি-১*, *কুসুম*, *স্বৰ্গ কী দেৱী*, *কৌশল*, *মিচ পদ্মা*, *নমক কা দাৰোগা*, *সজ্জনতা কা দণ্ড* আদি গল্পৰ মাজেৰে এই সম্পৰ্কৰ অৱনতিৰ চিত্ৰ প্ৰেমচন্দে অতি বাস্তৱ ৰূপত দাঙি ধৰিছে।

৩.৯.৯ সমাজত কৃষকৰ স্থান :

প্ৰেমচন্দৰ সমসাময়িক সমাজত কৃষকসকলৰ অধিক সংখ্যকৰে আৰ্থিক অৱস্থা শোচনীয় আছিল। ভূমিহীনতা, অধিক সুদৰ ঋণ আৰু ভূমিপতি মহাজন, ঠাকুৰ, জমিদাৰ আদি সামন্ত সকলৰ শোষণে কৃষকসকলৰ জীৱন দুৰ্বিসহ কৰি তুলিছিল। এই শোষণে কোনো কোনো কৃষকৰ জীৱন পৰ্যন্ত কাঢ়ি লৈছিল। কৃষিতকৈ মজদুৰী কৰি জীৱন নিৰ্বাহ কৰাই সুচল হৈ পৰিছিল, কিন্তু নিম্ন মধ্যবৃত্ত সমাজত কৃষি আছিল মৰ্যদাৰে জীয়াই থকাৰ আহিলা। কৃষক যিমনেই দৰিদ্ৰ নহওক কিয় তেওঁৰ জীৱিকা আছিল মজদুৰতকৈ সন্মানজনক। সেয়ে কৃষি এৰি শ্ৰমিক ৰূপে কাম কৰিবলৈ তেওঁলোকে নিবিচাৰিছিল। যিসকলে উপায় নাপাই এই বৃত্তি এৰি গৈছিল তেওঁলোকৰ কাৰণে সি আছিল চৰম অসন্মানজনক। *বলিদান* গল্পত কৃষি এৰি শ্ৰমিক হৈ কিছু সুস্থিৰ জীৱন নিৰ্বাহ কৰা গিৰধাৰীৰ পৰিয়ালৰ বিষয়ে প্ৰেমচন্দে কৈছে—

তেওঁৰ ডাঙৰ ল'ৰাই এতিয়া এটা ইটাৰ ভাটাত কাম কৰে আৰু মাহে ২০ টকা ঘৰলৈ আনে। এতিয়া সি কামিজ আৰু ইংৰাজী জোতা পিন্ধে; ঘৰত দুবেলা

তৰকাৰী ৰাঞ্জে আৰু যৱ ধানৰ আটাৰ সলনি সিহঁতে ঘেঁহু খায়; কিন্তু গাঁৱত এতিয়া তাৰ অকণো আদৰ নাই। সি এতিয়া মজদুৰ। সুভাগীয়ে গাঁৱত এতিয়া অন্য গাঁৱৰ পৰা অহা কুকুৰৰ নিচিনাকৈ আলেঙে আলেঙে থাকে। তাই এতিয়া পঞ্চায়তত নবহে। কাৰণ তাই এতিয়া মজদুৰৰ মাক।

(বলিদান, মানসৰোৱৰ-৪, পৃষ্ঠা-৪৯)

৩.৯.১০ পঞ্চায়তৰ গুৰুত্ব :

প্ৰেমচন্দৰ সমসাময়িক সমাজত পঞ্চায়তৰ গুৰুত্ব আছিল অসীম। গাঁৱলীয়া সাধাৰণ লোকসকলে নিজৰ প্ৰায় সকলো সমস্যাৰ সমাধান কৰিছিল পঞ্চায়তত। গাঁৱৰ বিশিষ্ট ব্যক্তিকে গঠিত এই পঞ্চায়তত নিৰপেক্ষ বিচাৰ পাবলৈ জনসাধাৰণে আশা কৰিছিল। *পঞ্চপৰমেশ্বৰ*, *সুভাগী*, *বলিদান* আদি গল্পত পঞ্চায়ত ব্যৱস্থাৰ মাজেৰে গাঁৱৰ প্ৰায়বোৰ কাজিয়া-পেচালৰ সমাধান হোৱা দেখিবলৈ পোৱা যায়।

৩.৯.১১ ক'ৰ্ট, কাছাৰী, আদালতৰ ব্যৱহাৰ :

প্ৰেমচন্দৰ গল্পত সমসাময়িক সমাজত ক'ৰ্ট-কাছাৰী, আদালতৰ সঘন ব্যৱহাৰৰ চিত্ৰ দেখিবলৈ পোৱা যায়। *দণ্ড* গল্পত আদালতত গোচৰ তৰি, হাকিমক নিজৰ পক্ষত বিচাৰৰ ৰায় দিবলৈ উৎকোচ দিয়া ছবি চিত্ৰিত হৈছে। *ভাড়ে কা টাট্টু*, *ডিক্ৰি কে ৰূপয়া*, *মাতা কা হৃদয়*, *দীক্ষা* আদি ভালেমান গল্পত সেই সময়ৰ বিচাৰ ব্যৱস্থাত আদালতৰ ভূমিকা দেখিবলৈ পোৱা যায়। ভাৰতৰ স্বাধীনতা আন্দোলনত ইংৰাজে বিচাৰৰ নামত কৰা ভেকোভাওনাৰ ছবিও *মাতা কা হৃদয়*, *অনুভৱ*, *মাঁ* আদি গল্পৰ মাজেৰে চিত্ৰিত হৈছে।

৩.৯.১২ গ্ৰাম্য সাংস্কৃতিক জীৱনৰ চিত্ৰ :

প্ৰেমচন্দৰ ভালেমান গল্পত তেওঁৰ সমসাময়িক সমাজৰ সাংস্কৃতিক দিশৰ চিত্ৰ প্ৰতিফলিত হৈছে। সেই সময়ত ভাৰতীয় হিন্দু সমাজত সন্তান জন্মৰ সময়ত পালন কৰা

অনুষ্ঠান, বিবাহ অনুষ্ঠানৰ বিভিন্ন ৰীতি-নীতি, বিভিন্ন সময়ত অনুষ্ঠিত পূজা-পাৰ্বণ, যজ্ঞ, ব্ৰত আদি লোকচাৰ, লোকবিশ্বাসৰ চিত্ৰ অংকিত হৈছে। প্ৰেমচন্দৰ *নৈৰাশ্য* গল্পত সন্তান জন্মৰ সময়ত আৰু তেওঁৰ গল্পত সন্তান জন্মৰ আগত আৰু পিছত পালন কৰা বিভিন্ন ৰীতি-নীতি আৰু গান-বাজনাৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়।

উদ্ধাৰ, *ধিক্কাৰ-১*, *শান্তি-১*, *এক আঁচ কী কচৰ* আদি গল্পত সেই সময়ত বিবাহ অনুষ্ঠানত পালন কৰা লোকাচাৰ, লোকবিশ্বাস আৰু গীত-মাত পৰিৱেশনৰ চিত্ৰ প্ৰতিফলিত হৈছে।

প্ৰেমচন্দৰ, *নৈৰাশ্য*, *লৈলা*, *উদ্ধাৰ* আদি গল্পত বিবাহিত মহিলাসকলে তীজ ব্ৰতত পালনীয় বিধি বিধান আৰু উপহাৰ প্ৰদানৰ বিধিৰ উল্লেখ আছে।

ফাকুৰা উৎসৱ, জন্মাষ্টমী অনুষ্ঠানৰ *বাঁকী* ^{৫২} আৰু ভাৰতীয় শাস্ত্ৰীয় সঙ্গীতৰ সুমধুৰ পৰিৱেশনৰ চিত্ৰ পোৱা যায় *বিচিত্ৰ হোলী*, *বাঁকী*, *সৌভাগ্য কে কোড়ে* আৰু *লৈলা* গল্পৰ মাজেৰে। *ঈদগাহ* গল্পত মুছলমান সকলে ঈদৰ সময়ত পালন কৰা ৰীতি-নীতিৰ চিত্ৰ প্ৰতিফলিত হৈছে। প্ৰেমচন্দৰ সমসাময়িক সমাজত মৃতকৰ আত্মাৰ শান্তিৰ বাবে হিন্দু-মুছলমান উভয় ধৰ্মৰে পালনীয় ৰীতি-নীতি, আচাৰ-অনুষ্ঠানৰ বৰ্ণনাও পোৱা যায় তেওঁৰ ভালেমান গল্পত। *মৃতকভোজ*, *সুভাগী*, *বেট'ৱালী বিধৱা*, *মুক্তিধন* আদি গল্পৰ মাজেৰে এই আচাৰ-অনুষ্ঠানবোৰৰ চিত্ৰ অংকিত হৈছে।

৩.৯.১৩ ঋণৰ জৰিয়তে শোষণ :

প্ৰেমচন্দৰ সমসাময়িক সমাজত দৰিদ্ৰ কৃষক আৰু ক্ষুদ্ৰ ব্যৱসায়ীসকলে মহাজন, ঠাকুৰ আৰু জমিদাৰসকলৰ পৰা উচ্চ হাৰত সুদত ঋণ ল'ব লগা হৈছিল। কেৱল টকাহে যে ঋণ হিচাপে লৈছিল তেনে নহয়, ঘেঁহু, আটা আদি সামগ্ৰীও ঋণ হিচাপে লৈছিল। এই ব্যৱস্থাই সমাজৰ অৰ্থনৈতিক দিশত যথেষ্ট প্ৰভাৱ পেলাইছিল। ধনী শ্ৰেণীয়ে এই ব্যৱস্থাৰ

জৰিয়তে দৰিদ্ৰ শ্ৰেণীক অমানুষিকভাৱে শোষণ কৰিছিল। *সৱাসেৰ গেছ* গল্পত এপোৱা য়েঁতৰ আটাৰ ঋণ পৰিশোধ কৰিবলৈ কৃষক শংকৰে নিজৰ সমগ্ৰ জীৱন বিনা বেতনে মহাজনৰ ঘৰত কাম কৰিও সফল হ'ব পৰা নাছিল। প্ৰেমচন্দে তেওঁৰ ভালেমান গল্পত এই সৰ্বনাশী ব্যৱস্থাৰ চিকাৰ হোৱা জনতাৰ কৰুণ বাস্তৱ চিত্ৰ অংকন কৰিছে। *সৱাসেৰ গেছ*, *বলিদান*, *মৃতকভোজ*, *মুক্তিমৰ্গ*, *মুক্তিখন*, *সুহাগী* আদি গল্পৰ মাজেৰে সেই চিত্ৰ অংকিত হৈছে। *মুক্তিখন* গল্পত তেওঁ সেই সময়ৰ ঋণ ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে বহলাই বৰ্ণনাও কৰিছে।^{৫০}

৩.১০ উপসংহাৰ :

প্ৰেমচন্দ হিন্দী চুটিগল্পৰ এগৰাকী বিশিষ্ট লেখক। তেওঁৰ হাততে হিন্দী চুটিগল্পই প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰে। প্ৰেমচন্দে হিন্দীত প্ৰায় তিনিশ গল্প ৰচনা কৰে।

প্ৰেমচন্দে সমসাময়িক সমাজৰ বিভিন্ন সমস্যাক চুটিগল্পৰ বিষয়বস্তু ৰূপে নিৰ্বাচন কৰিছিল। বিশেষকৈ সেই সময়ৰ সমাজৰ কৃষকসকল আৰু ভাঙিবলৈ ধৰা সংযুক্ত পৰিয়ালৰ সমস্যাক তেওঁ ৰূপায়ণ কৰিছিল। ব্যক্তিগত জীৱনৰ হাঁহি-কান্দোন, আবেগ-অনুভূতি আৰু প্ৰেম-প্ৰণয়কো তেওঁ গল্পৰ বিষয়বস্তু ৰূপে বাচি লৈছে।

প্ৰেমচন্দে গল্পত কাহিনী নিৰ্মাণতকৈ চৰিত্ৰ সৃষ্টিতহে অধিক মনোযোগ দিছিল। তেওঁৰ ওচৰে-পাজৰে থকা সকলো শ্ৰেণীৰ লোকৰ চৰিত্ৰ তেওঁ সহৃদয়তাৰে অংকন কৰিছে। তেওঁৰ সকলো গল্পৰ নিৰ্মাণ কৌশল একে নাছিল। তেওঁৰ গল্পসমূহৰ বিকাশৰ তিনিটা স্তৰ লক্ষ্য কৰা যায়। প্ৰথমতে তেওঁৰ গল্পবোৰ বৰ্ণনাত্মক আৰু আদৰ্শাত্মক আছিল। দ্বিতীয় স্তৰত গল্পসমূহৰ বিষয়বস্তু বাস্তৱ আৰু দৃষ্টিকোণ আদৰ্শাত্মক আছিল। তেওঁৰ তৃতীয় ভাগৰ গল্পসমূহ আছিল সম্পূৰ্ণভাৱে বাস্তৱবাদী। এই গল্পসমূহ কলাৰ দৃষ্টিৰেও উন্নত আছিল।

প্ৰেমচন্দৰ গল্পত ভাৰতীয় কৃষক জীৱনৰ বিস্তৃত আৰু মৰ্মস্পৰ্শী চিত্ৰণ পোৱা যায়।

তেওঁৰ সমাজ সংস্কাৰমূলক গল্পসমূহত ব্যঙ্গৰ প্ৰাধান্য দেখা যায়। হিন্দী চুটিগল্পই প্ৰেমচন্দৰ গল্পৰ মাজেৰেই কেইবাটাও স্তৰ পাৰ কৰিছে। প্ৰেমচন্দৰ গল্পত সমাজ সচেতনতা আৰু মানৱতাবাদৰ প্ৰকাশ ঘটিছে। তেওঁ হিন্দী চুটিগল্পৰ প্ৰতিষ্ঠাতা আৰু যুগ নিৰ্মাতা ৰূপে স্মৰণীয় হৈ থাকিব।

পাদ টীকা :

- ১। লক্ষ্মীনাৰায়ণ লাল : কহানীকাৰ প্ৰেমচন্দ, প্ৰেমচন্দ : সতেন্দ্র (সম্পাঃ), পৃষ্ঠা : ১২৩
- ২। বালকৃষ্ণ শৰ্মা (সম্পাঃ) : কহানীকুঞ্জ, পাতনি, পৃষ্ঠা : ৭
- ৩। নাগেশ্বৰ সিংহ; বিদ্যাৰায় : প্ৰেমচন্দ কে শোষিত-দলিত পাত্ৰো কী অন্তৰ্বেদনা, পৃষ্ঠা :
৪২
- ৪। উল্লিখিত গ্ৰন্থ, পৃষ্ঠা : ৪২
- ৫। বাজেশ্বৰ গুৰু : প্ৰেমচন্দ এক অধ্যয়ন, পৃষ্ঠা : ৪২
- ৬। নাগেশ্বৰ সিংহ; বিদ্যাৰায় : পূৰ্বোল্লিখিত গ্ৰন্থ, পৃষ্ঠা : ৪৩-৪৩
- ৭। উল্লিখিত গ্ৰন্থ, পৃষ্ঠা : ৪৪
- ৮। শ্যামনন্দ প্ৰসাদ সিংহ (সম্পাঃ) : গদ্য গৌৰৱ, পৃষ্ঠা : ১০
- ৯। শ্ৰীকৃষ্ণলাল : আধুনিক হিন্দী সাহিত্য কা বিকাশ, পৃষ্ঠা : ২-৩
- ১০। সতেন্দ্র (সম্পা) : প্ৰেমচন্দ, পৃষ্ঠা : ১২৪
- ১১। উল্লিখিত গ্ৰন্থ, পৃষ্ঠা : ১২৪
- ১২। উল্লিখিত গ্ৰন্থ, পৃষ্ঠা : ১২৭
- ১৩। সতেন্দ্র (সম্পাঃ) : পূৰ্বোল্লিখিত গ্ৰন্থ, পৃষ্ঠা : ১৩০
- ১৪। নাগেশ্বৰ সিংহ, বিদ্যাৰায় : পূৰ্বোল্লিখিত গ্ৰন্থ, পৃষ্ঠা : ৪৬
- ১৫। উল্লিখিত গ্ৰন্থ, পৃষ্ঠা : ৪৫
- ১৬। ৰামবিলাস শৰ্মা : প্ৰেমচন্দ ঔৰ উনকা যুগ, পৃষ্ঠা : ১০৯
- ১৭। বাজেন্দ্ৰ কুমাৰ শৰ্মা : প্ৰেমচন্দ পৰম্পৰা কী কহানীয়া মে পাৰিবাৰিক এবং সামাজিক
চিত্ৰন, পৃষ্ঠা : ৯০
- ১৮। সতেন্দ্র (সম্পাঃ) : পূৰ্বোল্লিখিত গ্ৰন্থ, পৃষ্ঠা : ১৩৩
- ১৯। প্ৰেমচন্দ : মানসৰোৰৰ-১, পৃষ্ঠা : ২৪, (ঈদগাহ)
- ২০। উল্লিখিত গ্ৰন্থ, পৃষ্ঠা : ২৫
- ২১। উল্লিখিত গ্ৰন্থ, পৃষ্ঠা : ২৫
- ২২। ত্ৰৈলোক্য নাথ গোস্বামী : আধুনিক গল্প সাহিত্য, পৃষ্ঠা : ৯১

- ২৩। প্রেমচন্দ : উল্লিখিত গ্রন্থ, পৃষ্ঠা : ১১৭, (দুধ কা দাম)
- ২৪। বামবিলাস শর্মা, পূর্বোল্লিখিত গ্রন্থ, পৃষ্ঠা : ৯০
- ২৫। সতেন্দ্র (সম্পাঃ) : পূর্বোল্লিখিত গ্রন্থ, পৃষ্ঠা : ১৩১
- ২৬। উল্লিখিত গ্রন্থ, পৃষ্ঠা : ১৩১
- ২৭। উল্লিখিত গ্রন্থ, পৃষ্ঠা : ১৩২
- ২৮। বামবিলাস শর্মা : পূর্বোল্লিখিত গ্রন্থ, পৃষ্ঠা : ১১১
- ২৯। উল্লিখিত গ্রন্থ, পৃষ্ঠা : ১১৩
- ৩০। উল্লিখিত গ্রন্থ, পৃষ্ঠা : ১১২
- ৩১। নাগেশ্বৰ সিংহ, বিদ্যাৰায় : পূর্বোল্লিখিত গ্রন্থ, পৃষ্ঠা : ১৫৫
- ৩২। প্রেমচন্দ, পূর্বোল্লিখিত গ্রন্থ, পৃষ্ঠা : ৩-৪ (অলগোয়াৰা)
- ৩৩। প্রেমচন্দ : মানসবোৰৰ-৩, পৃষ্ঠা : ১ (বিশ্বাস)
- ৩৪। উল্লিখিত গ্রন্থ, পৃষ্ঠা : ১
- ৩৫। প্রেমচন্দ : মানসবোৰৰ-২, পৃষ্ঠা : ২, (কুসুম), গেনা - প্রথম বিবাহ
- ৩৬। প্রেমচন্দ : মানসবোৰৰ-১, পৃষ্ঠা : ২০৪ (ঘাসৰালী)
- ৩৭। প্রেমচন্দ : মানসবোৰৰ-২, পৃষ্ঠা : ২১৬ (শুদ্রা)
- ৩৮। প্রেমচন্দ : মানসবোৰৰ-১, পৃষ্ঠা : ১০১ (পুসকীৰাত)
- ৩৯। সতেন্দ্র (সম্পাঃ) : উল্লিখিত গ্রন্থ, পৃষ্ঠা : ১২৮
- ৪০। নন্দদুলাৰে বাজপেয়ী : পূর্বোল্লিখিত গ্রন্থ, পৃষ্ঠা : ৯৮
- ৪১। উল্লিখিত গ্রন্থ, পৃষ্ঠা : ১১১
- ৪২। সতেন্দ্র (সম্পাঃ) : পূর্বোল্লিখিত গ্রন্থ, পৃষ্ঠা : ১৩৪
- ৪৩। উল্লিখিত গ্রন্থ, পৃষ্ঠা : ১৩৪
- ৪৪। মীৰ্চটাপু ইংৰাজৰ অধীনৰ এটা দ্বীপ য'ত ভাৰতীয় শ্ৰমিকসকলৰ হতুৱাই বিভিন্ন কাম কৰোৱা হয়। এই দ্বীপত শ্ৰমিকসকলক কিনা-বেঁচা কৰা হয় আৰু ইয়াত কেৱল ইংৰাজ বিষয়াৰ হকুমহে চলে। প্রেমচন্দ : মানসবোৰৰ-২, পৃষ্ঠা : ১১৬, (শুদ্রা)
- ৪৫। প্রেমচন্দ : উল্লিখিত গ্রন্থ, পৃষ্ঠা : ৯৭ (বীয়াসত কা দীৱান)

- ৪৬। অনুজ্ঞাপত্ৰ, যিখনৰ জৰিয়তে তেওঁ ওকালতি কৰিবলৈ অনুমতি পাইছিল, প্ৰেমচন্দ :
মানসবোৰৰ-৩, পৃষ্ঠা : ৯৭ (ভাড়ে কা টাটুট)
- ৪৭। প্ৰেমচন্দ : উল্লিখিত গ্ৰন্থ, পৃষ্ঠা : ১৫৪ (সৌভাগ্যকে কোড়ে)
- ৪৮। দণ্ড বা জৰিমনা-স্বাধীনতা আন্দোলনৰ সময়ত কংগ্ৰেছ বিৰোধী যিকোনো কামৰ বাবে
এই জৰিমণা ভৰিব লাগিছিল। প্ৰেমচন্দ : মানসবোৰৰ -১, পৃষ্ঠা : ১৯৭ (তাৰান)
- ৪৯। প্ৰেমচন্দ : মানসবোৰৰ -২, পৃষ্ঠা : ১৪-২১ (খুদাই ফৌজদাৰ)
- ৫০। প্ৰেমচন্দ : মানসবোৰৰ -৩, পৃষ্ঠা : ২০৭-২১৬ (ভাড়ে কা টাটুট)
- ৫১। ৰাজেন্দ্ৰ কুমাৰ শৰ্মা : পূৰ্বোল্লিখিত গ্ৰন্থ, পৃষ্ঠা : ১২৯
- ৫২। উল্লিখিত গ্ৰন্থ, পৃষ্ঠা : ১২৬
- ৫৩। ৰাজেন্দ্ৰ কুমাৰ শৰ্মা : পূৰ্বোল্লিখিত গ্ৰন্থ, পৃষ্ঠা : ১২৬
- ৫৪। প্ৰেমচন্দ : মানসবোৰৰ -৩, পৃষ্ঠা : ৩-৪ (মুক্তিখন)